

Т. МИРЗАҚУЛОВ

**ГРАММАТИКА
ЎҚИТИШНИНГ
ЛИНГВИСТИК
АСОСЛАРИ**

МАКТАБ ЎҚИТУВЧИЛАРИ УЧУН

ТУРСУНАЛИ МИРЗАКУЛОВ

ГРАММАТИКА
ЎҚИТИШНИНГ
ЛИНГВИСТИК
АСОСЛАРИ

Урта мактаб ўқитувчилари ва олий мактаб
талабалари учун қўлланма

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлиги тасдиқлаган.*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1994

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Морфемика ўқитишнинг умумтаълим ва тарбиявий асос-лар	5
Морфемика ва унинг асосий масалалари	9
Морфемалар таснифи	14
Ердамчи морфемалар таснифи	27
Морфология ва морфосинтаксиснинг баъзи масалалари	41
Алабмётлар рўйхати	53

СЎЗ БОШИ

Сўнги йилларда ўзбек тилшунослигида эришилган ютуқлар таълим мазмуни ва ўқитиш усулларига туб ўзгаришлар киритиш заруратини вужудга келтирди. Бундай зарурат Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақидаги Қонуни мангидан келиб чиқади.

Ўзбек тилининг давлат тили мақомига эга бўлиши унинг имкониятларини ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тўла рўёбга чиқаришга ундайди. Ана шу имкониятларни тегишли даражада кўрсатиш ва амалда мустаҳкамлаш, айниқса, она тили ўқитувчилари зиммасига катта масъулият юклайди.

Ҳозирги замон ўқитувчиси илғор тажриба, фан ютуқлари билан қуролланган бўлиши керак. Лекин сўнги йилларгача, бошқа фанлар қатори, она тилининг ўқитилишига ҳам етарли эътибор берилмади, пухта илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилмади. Хусусан, дарсликлар мазмуни ва улардаги материалнинг берилиш тарзи фан ютуқларидан орқада қолди. Шу боис ўрта ҳамда олий мактаб дарсликлари мазмунида кескин фарқ ва узлишлар юзага келди. Бу нарсга ўрта мактаб ўқитувчилари фаолиятига салбий таъсир кўрсатди.

Она тили дарсликларининг мазмунини такомиллаштириш, фан ютуқларини мактаб ҳаётига таъбиқ этиш шу куннинг муҳим вазифаларидандир.

Маълумки, асримизнинг 50-йилларидан бошлаб тилшуносликда сўз ясалиши ва морфемика алоҳида соҳа сифатида белгилана бошлади.

М 4602000000 — 102
353 (04) — 94 — 13—94 © «Ўқитувчи» нашриёти, 1994

ISBN 5-645-02149-5

Ўзбекистон Республикаси ФА мухбир-аъзоси, профессор А. П. Ҳожиев «Дарсликлар талаб даражасида бўлсин» («Ўқитувчилар газетаси», 1987 йил, 18 март) мақоласида «морфемика, сўз ясалиши, морфология каби бўлимлар ўзаро алоқадор, лекин ўзига мустақил бўлимлар экани аллақачон исбот этилди ва тан олинди. Бу билан тил ҳодисаларининг моҳиятини, уларнинг ўзаро муносабатини тўғри ва осон тушуниш имкони туғилди», — деб ёзади. Олимнинг фикрича, «... қандай ном билан аталишидан қатъи назар, ўзбек тили дарсликлари ўқув қўлланмаларида сўзнинг маъноли қисмлари (ўзак ва аффикслар) ҳақида маълумот берувчи алоҳида бўлимнинг бўлиши шарт».

Ана шу долзарб эҳтиёжни ҳисобга олиб, тил қурилишидаги морфем бирликларни ўрганувчи бўлим (фан) — «Морфемика»нинг лингводидактик ва тарбиявий асослари, асосий тушунчалари ва бирликлари, морфемаларнинг маъно ҳамда вазифаси билан боғлиқ ҳолда таснифи масалалари, морфемалардаги товуш ўзгаришлари ва уларнинг бириктиш хусусиятлари ҳақида маълумот беришни мақсад қилиб қўйдик. Урни билан ушбу соҳадаги атамашунослик муаммоларига ҳам тўхтаб ўтдик.

Туркийшунослик ва ўзбек тилшунослиги морфемика бўйича А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, Э. В. Севортян, А. Ф. Ғуломов, С. Усмонов, А. П. Ҳожиев каби йирик олимлар томонидан бажарилган муҳим илмий тадқиқотларга эга. Ушбу тадқиқотлардаги илмий хулосалар ва фанда сўнгги йилларда эришилган ютуқлар тегишли масалаларни кўриб чиқишда назарий асос сифатида хизмат қилди.

МОРФЕМИКА ҲАҚИДАГИ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ТАРИХИ

Тил тизими ўзаро боғланган, бири иккинчисини тақозо этувчи сатҳларнинг мураккаб муносабатидан иборат. Бу сатҳлар тилнинг товуш томони, луғат таркиби, сўз ясалиши, морфем ҳамда грамматик қурилишидир. Ўрта мактаб дарсликларида фонетика, лексикология, грамматика ҳақида кенг маълумот берилди. Морфемикага доир маълумотлар эса сўз таркиби номи билан сўз ясалиши ва грамматика доирасида ўрганилади. Албатта, грамматика (синтаксис) фонетик ҳамда луғавий материалини, морфемаларнинг бириктиши жараёнини ташкил этувчилик, бошқарувчилик вазифасини бажаради. Лекин ҳар бир сатҳ ўз доирасида нисбий мустақиллиги, лингвистик моҳияти билан ажралиб туради. Шу сабабли сўз ясалиши ва морфологиядан олдин морфемикага доир ҳодисалар: мустақил ҳамда ёрдамчи морфемалар, ўзак ва қўшимчалар ҳақида тегишли маълумотлар ўрин олиши лозим.

Ўрта мактаб тажрибасида грамматикани тор маънода сўз таркиби, сўзларнинг ўзгариши ва бириктиши ҳақидаги қондалар тўплами деб тушуниш ва шу қондаларни ёдлатишга асосланган таълим қўтилган натижани бермади: ўқувчилар тўғри ёзиш ва сўзлаш малакаларига эга бўлмадилар. Бошқа томондан эса соф амалий жиҳатга урғу бериш тил ҳодисаларининг назарий изоҳини сусайтирди, тил билимларининг юзаки ўзлаштирилишига олиб келди.

Сўнгги йилларда тил ва нутқнинг яхлит бир ҳодисанинг икки томони сифатида белгиланиши муносабати билан тил ўқитиш усулларига бир неча хил ёндашув юзага келади.

Уларни тил бирликларини ўқитиш нуқтаи назаридан қуйидаги принциплар бўйича тасвирлаш мумкин:

- 1) шаклдан мазмун — вазифага қараб бориш;
- 2) мазмундан шаклга қараб бориш;
- 3) ҳар иккала принцип бўйича изоҳлаш.

Мазмундан шаклга қараб бориш юқори синфларда, ўрта махсус ва олий мактаб амалиётида қўл келади, чунки бу ёшдаги ўқувчи — талабаларнинг тил имконияти ҳамда иқтидори, сўз бойлиги анча юксалган бўлиб, тил мазмун сатҳи бирликларини гуруҳлаш, солиштириш

ва таққослаш каби ақлий фаолиятларни бемалол бажара олади.

Шаклдан мазмун-вазифага қараб бориш эса бошланғич синфларда, IУ-IX синфларда кўпроқ қўлланилади, чунки бирор бирликнинг мазмуни-вазифасини аниқлаш яқкайликдан умумийликка принципига таянади. Систем-функционал ёндашув тил birlikларининг шакл ва мазмуни вазифасини ўзаро боғлиқликда ўрганишни тақозо этади. Бунда ҳар бир тил ҳодисаси тил системасидаги ўрни, ксммуникатив йўналганлиги, нутқда, ўзаро мулоқотда қўлланиш хусусиятига қараб изоҳланади. Тил моддий-табiiй материал сифатида инсон онгида маълум тушунча майдонларига бирлашувчи руҳий тимсоллар мажмуаси бўлиб, нутқда ана шу мажмуа тўплам, имкониёт ёки бойлик, хусусийлик тарзида намоён бўлади.

Маълумки, ўрта мактаб дарслигида ўзак ва қўшимчалар, уларга вазифадош birlikларни қамрайдиган, умумлаштирадиган атама — морфема ишлатилмайди. Унинг ўрнида эса «сўзнинг маъноли қисмлари» бирикмали атама ишлатилган.

«Морфема» атамаси ва тушунчасини фанга олиб кирган рус-поляк олими И. А. Бодуэн де Куртэнэ ўз вақтида: «Бу атаман ортиқча деб ҳисоблаш умумлаштирувчи «дарахт» атамасини ортиқча деб ҳисоблашнинг айнан ўзгинаси бўлиб, «дуб», «қайин», «арча», «тол» (ива) каби хусусий номлар билан чекланишга олиб келалди», — деб қайд этган эди. Ҳақиқатан ҳам, морфемика алоҳида соҳа, морфем қурилиш тил сатҳи сифатида мавжуд экан, ўзак ва қўшимчаларни, уларнинг барча қўринишларини бирлаштирувчи морфема атамаси «Морфемика» бўлими сифатида ўрта мактаб дарсликларидан жой олиши керак. Чунки морфема энг кичик маъноли тил бирлиги сифатида луғат таркиби (лексикология), сўз ясалиши, морфология ва синтаксис учун ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатидан асос, моддий материал бўлиб хизмат қилади. Морфеманинг шу хусусиятини ҳисобга олиб, ўзбек тили янги дастури лойиҳасини тузувчилар «морфемика»ни алоҳида соҳа сифатида кўрсатган, бунга 5-синфда 4 соат, 6-синфда 5 соат ажратган. Биринчи босқич 5-синфда морфема ҳақида (ўзак морфема, аффиксал морфема, сўзларни ўзак морфема ва аффиксал морфемаларга ажратиш) тушунча ҳо-

сил қилиш, 6-синфда эса ўқувчиларнинг морфемалар ҳақидаги тушунчаларини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш назарда тутилган. Морфемика масалаларининг дастурдан ўрин олганлиги ўзбек тилшунослигининг муҳим ютуғидир. Шу сабабли ишда морфемиканинг объекти, мазмуни ва мундарижаси, birlikлари, морфемалар таснифи масалалари умумдидактик, умумтаълим принциплари нуқтан назардан кўриб чиқилади. Ўрни билан, морфеманинг руҳий моҳияти ҳақида ҳам фикр юритилади.

Ўқитувчидан морфемикага доир ҳодисаларни ўқувчилар онгига ижодий ёндашув асосида сингдириш талаб этилади. Шунга кўра, ишдаги назарий маълумотлар уларнинг ижодий ишлашлари учун йўл-йўриқ ва таянч бўлиши шубҳасиз.

Морфемага доир bilimларни сингдира бориш умумдидактик-тарбиявий вазифани ҳам бажаради: бевоситэ ўқитиш, таълим бериш, bilimларни ўстириш ўқувчини камолотга етказади. Морфемалар орқали янги сўз ясаш, форма ҳосил қилиш ва гап тузиш борлиқни ва инсон маънавий дунёсини билишнинг қудратли воситасидир.

Морфемалар, бошқа тил birlikлари каби, инсон хотирасида яшовчи birlikлардир. Бу birlikлар узоқ ўтмишининг, тарихнинг маҳсули бўлиш билан бирга, инсон турмушида фаол ижтимоий восита сифатида унинг тажриба, малака ва кўникмаларини хотирада мустаҳкамловчи, авлоддан-авлодга ўтказувчи вазифани ҳам бажаради. Демак, сўз ҳамда форма ясаш қолиплари, гап қўринишларида намоён бўлувчи ўзак ва қўшимчалар инсон ижтимоий фаолиятининг маҳсулидир.

Юқорида «морфема» атамасининг дастур ва дарсликларга киритилиши муҳим ижобий ҳолат эканлиги қайд этилди. Шу билан бирга, морфемиканинг дидактик-тарбиявий томони шу соҳадаги атамаларни тартибга келтиришни тақозо этади.

Ўзбек тилшунослик атамаларини тўплаш, тартибга солиш ва изоҳлаш соҳасида жиддий ютуқлар қўлга киритилди. (44, 1.)¹ Шу билан бирга, атамашунослик тизими кўп босқичли жараён натижаси бўлиб, унинг

¹ Ярим қавс ичидаги биринчи рақам адабиётлар рўйхатидаги манба номини, иккинчи рақам унинг саҳифасини билдиради.

ҳар бир босқичда манбани аниқ ва тўла акс эттири- диган атамаларга катта эҳтиёж сезилади. Айниқса, ўрта ва олий таълимни қайта қуриш авж олдирилган ҳозир- ги пайда айни бир тил ҳодисасининг турли атамалар билан номланишини ижобий ҳолат деб бўлмайди. Бу нарсани тилшуносликнинг морфемика соҳасида ҳам куза- тилади. Унинг асосий тушунчаларидан бири — сўзнинг морфем тузилиши илмий ҳамда методик адабиётларда «сўз состави», «сўз таркиби», «сўзнинг морфологик ту- зилиши», «сўзнинг морфологик бўлиниши», «сўзнинг морфемали состави», «сўзнинг морфематик тузилиши» каби хилма-хил атамалар билан номланиб келинмоқда.

Тартибга солиш объектларни фаннинг сўнгги ютуқла- ри асосида номлаш принципига суянар экан, жинс ту- шунчасини биддирувчи, «сўз тузилиши» атамаси қуйидаги ҳодисаларни бирлаштириши мақсадга мувофиқдир: **сўзнинг фонетик-фонологик тузилиши** — сўзнинг семан- тик тузилиши — сўзнинг морфем тузилиши — сўз яса- лиш тузилиши каби. Ўз навбатида, бу тузилишларнинг ҳар бири тилшуносликнинг муайян соҳаси текширадиган тил ҳодисаларининг аниқ номи бўлиб, хусусан, сўзнинг морфем тузилиши атамасига «сўз состави», «сўз тарки- би» каби атамаларни синоним атама сифатида келти- риш ёки алмаштириб қўллашнинг зарурати йўқ. Чунки сўзнинг состав, таркиб жиҳатидан товуш ёки фонема- дан, бўғин ҳамда маъно компонентларидан ташкил топи- ши онгда турли хил ассоциатив боғланишларни вужуд- га келтирадики, бу нарсани атама маъносининг ноаниқ- лиги ва кўп маънолилигини келтириб чиқаради.

Кейинги йилларда тил фанини ўқитиш соҳасида олий ҳамда ўрта таълим орасида фарқ анча кучайди. Ўрта мактаб она тили дарслиklarининг илмий-методик ва терминологик тизимлари фан ютуқларидан орқанда қолди. (47.1) Буни биргина аффикслар ва уларнинг таснифида ҳам кўриш мумкин. Олий мактаб дарслигида улар икки турга (сўз ясовчи ва форма ясовчи), ўрта мактаб дарслигида эса уч турга (сўз ясовчи, форма ҳосил қилувчи ва сўз ўзгартувчи) ажратилади. Таълим тизимида эса турли хил ўлчовларга суянадиган тасниф амалий жиҳатдан ўзини оқламайди.

Шуниси қизиқки, ҳатто айрим тил ҳодисалари ўрта мактаб ўқувчиларига номсиз, бирор атама билан ном- ланмаган ҳолда ўқитилиб келинмоқда. Масалан, қўшма аффикслар қўшма сўз ҳамда қўшма гаплар каби ўзбек

тили грамматик қурилишида ўз ўрни ва мавқеига эга. Шу сабабли дарсликдан содда ва қўшма аффикс- лар муносабатини кўрсатувчи мавзулар (-лик ва -чилик, ла ва -илла сўз ясовчи қўшмачалари каби) ўрин олган, тегишли мисоллар асосида (*кўричилик, озчилик* каби сўз- ларда **-чилик**) улар **бир қўшмича** хисобланади, дейиш билан чекланилган.

Ўрта мактаб дарслигида **қўшмича** атамаси (**аффикс** атамасининг синоними) ишлатилади. Содда аффикс ва қўшма аффикс оппозицияси, қўшмича атамаси доираси- да оҳангдорликнинг йўқолиши сабабли, содда қўшмича ва қўшма қўшмича тарзида юзага чиқмайди. Лекин «составли» ёки «мураккаб» атамалари **«содда қўшмича — мураккаб қўшмича, содда қўшмича — таркибли қўшмича** тарзида оппозиция ҳосил қилаверса-да, бу таъ- лим тизимида маълум ҳодисанинг ҳар хил терминоло- тик қаторлар билан ифодаланишига олиб келади («сос- тавли», «мураккаб» атамаларининг «қўшма» атамаси- га қараганда маъноси умумий эканлиги қайд қилинган) (49). Бу эса бир хиллаш принципларидан маълум дара- жада четлашишга сабаб бўлади. Фикримизча, ўрта мак- таб она тили дарслигига аффикс атамасининг кирити- лиши юқоридаги каби ҳар хилликларга чек қўяди.

МОРФЕМИКА ВА УНИНГ АСОСИЙ МАСАЛАЛАРИ

Морфемика тил қурилишидаги ўрни ва мавқеига кўра кенг ва мураккаб бир сатҳдир. Бу сатҳнинг асо- сий бирлиги морфема саналади. Морфема бошқа тил бирликлари (фонема, сўз, сўз бирикмаси ва гап модел- лари) қатори энг кичик маъноли-бирлик сифатида ага- малик (номинация), шакл ясаш ҳамда ҳукм чиқариш (предикация) жараёнлари учун хизмат қиладиган се- мантик-функционал элементдир.

Морфемаларнинг ўрганилиши узоқ тарихга эга: қа- димги ҳинд, араб, Ўрта Осиё, грек-логин ва славян грамматикаларида сўз таркиби тушунчасига тегишли ҳодисалар ва уларнинг айрим атама тизимлари шаклла- ниб борган.

Морфемага оид тадқиқотларда асосий эътибор ўзак морфема ҳамда унинг этимологик хусусиятлари, қарин- дош тиллараро товуш ва маъно мослиги каби масалалар-

га қаратилди, бошқа морфем бирликлар изоҳи ана шу текшириш манфаатларига бўйсундирилди.

Ҳинд-Европа тилшунослигида қадимдан бери (ҳозир ҳам) сўзни асосий, ҳатто марказий тил бирлиги деб қаровчи нуқтаи назар ҳукмронлиги морфем бирликларнинг (фонетик-фонологик бирлик ва ҳодисалар қатори) сўзни ташкил этувчи моддий қобик, иккиламчи материал тасаввури билан тадқиқ этиб келинишига сабаб бўлди. Бунда морфеманинг тилдаги ўрни ва роли, унинг мазмун режаси инкор этилади.

Коперник таълимотининг гелиоцентрик тизим назариясида кузатилганидек, сўзни марказий бирлик деб ҳисобловчи таълимотга кўра, сўз тузилиши учун хизмат қиладиган фонем ва морфем бирликлар, сўзнинг яшаши ва мавжудлигини таъминлайдиган сўз ҳамда шакл яшаш моделлари, синтактик қоида ва моделлар ҳам сўз теварагида айланувчи ҳодисалар сифатида талқин этилар эди.

Яна шуни ҳам таъкидлаш зарурки, қиёсий-тарихий тилшунослик таъсирида қадимги, ўлик тилларни текширишга мўлжалланган методларнинг ҳозирги жонли тилларга татбиқ этиб келинаётганини ҳам морфемиканинг мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқишига сезиларли тўқинлик қилди.

Асримизнинг 40-йилларидан бошлаб тилга систем-структур ёндашув туфайли бир қанча ўзаро боғланган марказларнинг, жумладан, морфемиканинг ҳам мустақиллиги қатъий эътироф этила борди, унинг бирлиги — морфеманинг ҳақиқий моҳиятини аниқлашга интилиш кучайди. Тилшунослар 70-йилларда морфеманинг «қайта кашф этилгани» ҳақида ёза бошладилар. Худди шу йилларда морфемика мустақил соҳа сифатида тан олинди. Бунда рус олимлари И. А. Бодуэн де Куртэнэ, Н. В. Крушевский, Америка олими Л. Блумфилд ишлаб чиққан методика муҳим роль ўйнади; матнни қисмларга ажратиш, таҳлил қилиш юқори сатҳ бирликларидан қуйи сатҳ бирликларини аниқлаш (масалан, гап сўз бирикмаларига, сўз бирикмаси сўзларга, сўзлар морфемаларга, морфемалар фонемаларга ажратилади), айти ҳолда қуйи сатҳ бирликларидан юқори сатҳ бирликларини аниқлаш (фонема — морфема — сўз — сўз бирикмаси — гап — ... характеридagi) қарама-қарши йўналишда олиб борилди: бу тартибдаги таҳлил ҳар

бир тил бирлигининг ўрни ва мавқеини тасвирлаш учун қулай имкониятни юзга келтиради. Натижанда сўз ҳам бошқа тил бирликларига қаторидан (ҳукмрон мавқега эмас, албатта) муносиб ўрин олади. Демак, нафақат сўз, балки фонема, морфема, синтактик бирликлар ҳам ўз сатҳлари доирасида универсал тил бирликлари саналади: уларнинг бирини асосий, марказий, бошқаларини ёрдамчи, иккиламчи бирликлар ҳукмида қараш бир ёқдамаликка, тил тизими элементлари муносабатини нотўғри кўрсатишга олиб келади.

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида морфемалар бирикувининг Ҳинд-Европа тилларидаги бирикувга нисбатан эркин ва жонлилиги, онгда ташкил этувчи қисмларга кўп ўринларда бемалол ажрала олиши хусусияти морфеманинг ўрни ва роли бирмунча бошқачароқ аҳамият касб этишини кўрсатади. Шу сабабдан бўлса керак, Америка олимлари (Л. Блумфилд ва унинг тарафдорлари) тилдаги асосий бирлик сифатида морфемани тан оладилар. Ўзбек тилшунослигида ҳам морфемика қамровидаги масалалар алоҳида сўзлар — фақат ўзак ва қўшимчаларга ажраладиган сўзлар доираси билан чегаралаб қўйилди, турланмайдиган ва тусланмайдиган, сўз ҳамда форма ясалши хусусиятларига эга бўлмаган жуда катта миқдордаги сўзлар учун хизмат қиладиган морфем бирликлар эътибордан четда қолди. Бу масалаларнинг бир қисмига **сўз сости, сўз таркиби, сўзнинг морфологик тузилиши** тушунчалари билан бирга тор доирада ўрганилди.

«Сўзларнинг морфологик тузилмаси, яъни уларнинг морфемаларга бўлинишини ўрганувчи соҳа морфемика деб аталади» (4,76) тарзидаги таъриф ўзбек тили грамматикасига доир деярли барча дарслик ва қўлланмаларда учрайди. Бундай тушуниш аслида морфемиканинг моҳиятини йўққа чиқаради, бу — анъанавий морфологиянинг сўз таркиби ҳақидаги бўлимини янги ном билан аташдан бошқа нарса эмас. Проф. Ш. У. Раҳматуллаев эса морфемиканинг объектини янада торайтиришга интилади. Унинг фикрича, «лексик маъно англатиб қатнашадиган қисми морфема деб эмас, балки лексема деб номлаш мақсадга мувофиқ бўлади». Сўз формамаси учун қурилиш материали сифатида лексема билан морфема хизмат қилади (22,17-18). Бундан кўринадики, морфемика ихтиёрида фақат қўшимчалар қолдирилади, ўзак морфемаларнинг мавжудлиги эса инкор этилади.

Маълумки, маъноларнинг, асосан, лексик ҳамда грамматик типларга ажратилиб, диалектикага зид равишда лексик маъно асосий, грамматик маъно қўшимча, устама маъно деб талқин этилади. Ҳолбуки, лексик маъно хусусий маъноларнинг бир кўриниши бўлиб, индивидуал (якка) — номинатив характердадир. Грамматик маънолар умумлашган категориялар маънолар бўлиб, айти шу маъно — грамматик фон бўлмаса, лексик маънонинг шаклланиши мумкин эмас.

Ҳозирги тилшунослик тил birlikлари ва улар амал қиладиган сатҳлар доирасида турли маъно кўринишлари — морфем маъно, сўз ясалиши маъноси, лексик маъно, фразеологик маъно, сўз туркум (класс)лари маъноси, синтактик маъно каби маъно типларини белгиламоқда. Демак, морфемаларнинг — ўзақлар ва қўшимчалар, уларга вазифадор birlikларнинг ҳам ўзига хос маънолари бўлиб, бу маънолар ҳар бир тилда асрлар оша шаклланган, авлоддан-авлодга ўтувчи, шунга биноан, маълум бир давр кишилари онгида тушунча майдонлар, маъно майдонлари ҳосил қилувчи birlikлардир. Ана шу ҳолатни назарда тутмаслик юқори сатҳ birlikларининг маъно ҳамда вазифасини, тил системасидаги ўрнини белгилаш ишини қийинлаштиради, бир ёқлама, номукаммал хулосалар чиқаришга олиб келади.

Морфемиканинг асосий масаласи унинг birlikлари-ни белгилашдир: сўз таркибида «ўзақ ва аффиксдан бошқа тушунча йўқ (50, 31) деб қаралса-да, даслабки босқичда унинг объект доирасига шундай birlikларни киритиш мумкин: 1) ўзақ ва қўшимчалар; 2) қўшимчаларнинг маъно ҳамда вазифа жиҳатидан эквивалентлари (от ва феълдаги кўмакчилар, тўлиқсиз феъллар, қўшимча-юктамалар, сифат ва равишдаги энг, жуда типидagi шакллар, қил, эт, айла, бўл, феъл шакллари); 3) ноль морфемалар; 4) «хамелеон» морфемалар (чойпой, ош-пош, мева-чева типидagi такрорларда иккинчи қисм); 5) урғу, унлининг чўзилиши, ундошнинг иккинчи ланиши каби воситалар орқали морфем материалда маъно фарқининг юзага келиши; 6) такрор шакл (формалар) қисмлари (бора-бора, қип-қизил); 7) боғлаш, бириктириш, маъно ҳамда вазифани кучайтириш ғоясини таъинловчи китоб- (и) -м формасидаги -и; деярли сўздаги -и-; -га қадар (уйига қадар) формасидаги -га-; кулиб юбор- формасидаги -(и) б- элементлари; қаричилик,

одамгарчилик ясалмаларидаги -чи-, -гар типидagi элементлар — субморфлар; 8) қолдиқ материал («қотган» эскирган, истеъмолдан қолган шакллар: дўнса сўзидаги -са; ўсимлик, бор-гудек сўзларидаги -им-, -гу-; бомбардимон сўзидаги -р-димон каби элементлар).

Келтирилган birlik ва ҳодисаларнинг барчаси морфемика сатҳига тегишли маъно ҳамда вазифа (семантик — функционал) майдонида бир хил мавқега эга эмас. Даслабки уч банд (пункт)да келтирилган формалар: ўзақ ва қўшимчалар, аналитик формалар, ноль морфемалар бу соҳанинг марказини, ядросини ташкил қилса, қолган ҳодисалар морфемика билан, унинг ядроси билан турли даражада туташувчи, оралиқ мавқе (периферия)да турувчи ҳодисалардир. Бу ҳодисалар морфемиканинг фонетика ва фонология, синтаксис ва услубшунослик, тил тарихи ҳамда мантиқ билан алоқадорлигини кўрсатиб туради.

Ўзбек тилшунослигида шу кунгача морфемика объектига қўшимчалар ёрдамида ҳосил бўлувчи формалар — синтетик формалар киритиб келинди. Бунинг тегишли сабаблари бор: аффиксация турли маъноларни ифодалашнинг етакчи усулларидан бўлганлиги учун, сўз ҳамда форма ясалиши дейилганда, талқиноти ёки ўргатувчининг онгида биринчи навбатда аффиксал ясалиш гавдаланади. Ҳолбуки, ўзбек тилида грамматик маъно ифодалашда синтетик формалар қатори, аналитик, жуфт ва такрор формалар ҳам ўз ўрни ва салмоғига эга.

Туркийшуносликда Ф. А. Ғаниев, А. А. Юлдошев, Н. Оралбаева, А. П. Ҳожиев каби олимларнинг талқиқотлари ва хулосаларида ҳам морфемикада «бундай шакллар ҳам ўз ўрнини топиши, уларнинг маъно ҳамда вазифалари илмий ёритилиши зарур» (46, 10) дейилади. Айниқса, отлардаги -га қадар (уйга қадар), -учун (укам учун), феъллардаги -(и) б эди (бориб эди), -са эди (борса эди), -(а)р эди (борар эди) -(и) б юбор (кулиб юбор) типидagi формалар худди қўшма аффикслар каби иш кўради (шунинг учун улардан осонлик билан содда ва қўшма аффикслар ҳосил бўла олади: бориб эди > борувди; бора ётибди > ... бораяпти; бораяпти (биринчи қисм маъно ўзгаршига учрайди, вазифасини йўқотиб, бириктириш ғоясини ташувчи birlik — суб-

морфга айланади), бир вазифани бажариш ҳолатлари етакчи белгилардандир.

Табиатан систем-структур ҳодиса бўлган тил ва унинг морфем қурилиши тасвирида синтетик морфем воситалар қатори аналитик морфем воситалар, оралик, ёрдамчи воситалар ҳам ўз тегишли ўрнини ва изоҳини топиши керак. Шундагина тил қурилишининг маълум соҳаси ҳақида кўзда тутилган тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Демак, ўзбек тили морфемикасининг мундарижасини қуйидагича белгилаш мумкин: 1) морфеманинг тил бирлиги сифатидаги моҳияти, унинг ёндош ҳодисалардан фарқи; 2) морфемаларнинг турлари, уларнинг маъно, вазифа, тузилиш ва ҳоказо жиҳатлардан таснифи; 3) морфемикада синтагматик ҳамда парадигматик муносабатлар. Морфемаларнинг нутқдаги кўринишлари— морфлар. Морфема ва морф муносабати; 4) морфем маъно ва унинг типлари. Морфем маъно доирасидаги кўп маънолилиқ, синонимия, антонимия, маъноларнинг қорилиқлиги ва синкретиклиги — морфосемасиология масалалари; 5) морфема ташқи қобилидаги ўзгаришлар. Морфема ва морфемаларнинг фонетик-фонологик тузилиши. Морфемалар биркувидаги фонетик ўзгаришлар — морфонология масалалари; 6) морфемаларнинг бириктиш қонуниятлари. Бир валентли ва кўп валентли морфемалар, бундаги норматив ҳамда норматив бўлмаган ҳолатлар. Морфемаларнинг ўринлашиш тартиби. Морфотактика ҳамда морфосинтаксис масалалари; 7) сўз морфем тузилишидаги тарихий ўзгаришлар ва бошқалар.

Демак морфемика кенг қамровли соҳа бўлиб, уни морфосемасиология, морфоморфология, морфофонология, морфосинтаксик каби йўналишларда тадқиқ этиш мумкин (3, 86; 34).

МОРФЕМАЛАР ТАСНИФИ

Ўзбек тилига оид тегишли дарслик ва қўлланмаларда морфема атамаси ва тушунчаси остида дăстлаб ўзак ҳамда қўшимчалар берилиб, сўнг уларнинг бошича хусусиятлари изоҳланади. Бу хил турларга ажратиб аниқланган тилшуносликнинг «сўздан морфемага қараб» деган принципига мос келади. Бунда морфеманинг мавжудлиги «тил системасида морфема» деган принципга

эмас, балки «сўз таркибида морфема» деган принципга таянади. Юқорида айтилганидек, агглютинатив-аналитик ва ўзакли тиллар тадқиқи америка тасвирий (дескриптив) тилшунослигида сўз тушунчасининг сиқиб чиқарилиши ҳамда морфеманинг асосий бирлик сифатида тан олиншига олиб келди.

Шу ўринда нутқ оқимини фонетик ҳамда семасиология-морфологик жиҳатдан фарқлаш учун И. А. Болуден де Куртенэнинг сўз ва морфема тушунчасидан турли ўринларда фойдаланганини эслаш жоиздир. У сўз тушунчасидан нутқ оқимини фонетик, морфема тушунчасидан эса семасиологик-грамматик чегаралаш мақсадида фойдаланган (6, 255-256). Лекин унинг бу фикрлари узоқ вақтгача тил морфем қурилиши изоҳига таътиб этилмай келди, грамматик концепцияларнинг таътиб нуқтаси сифатида алоҳида бирлик — лексема ва сўз форма-олинди ва у тил механизмининг марказий бирлиги деган сохта тасаввур тобора қатъийлашиб борди.

Тил сатҳлари ва уларга хос бирликларнинг моҳиятини аниқлашга интилиш, айниқса, агглютинатив-аналитик тилларда морфеманинг табиатида бошқача ёндашиш заруратини кун тартибига тобора кескин қўймоқда. Морфеманинг тил эгалари онгида анча эркин гавдаланиши, турли ҳолатларда бемалол қўллана олиш хусусияти, нафақат сўз (туб сўз, ясама сўз, кўп морфемали сўз), балки юқори сатҳ бирликлари — синтактик бирликлар учун ҳам ташкил этувчилик вазифасида кела олиш қобилияти бу тилларда морфем комбинаториканинг имкониятлари анча кенглигидан далолат беради. Туркий тиллар грамматик қурилишига флектив тиллар андозаларининг таътиб этиб келинаётганлиги ана шу имконият кўлами ва доирасини тўлиқ очиб беришига тўсқинлик қилмоқда. Бу ҳолат нафақат туркий тиллар, ҳатто аналитик белгилари нисбатан кўпроқ бўлган айрим Ҳинд-Европа тиллари тасвирида ҳам кузатилмақда. Жумладан, тил тараққиётининг кейинги даврларда агглютинатив-аналитик белгилари кучайган инглиз тили тадқиқида ёрқин синтетик тиллар — қадимги грек ва латин тиллари асосида шакланган европа тилшунослик аъёналари мустақкам сақланиб турибди. Нагжада тил назарияси билан далиллар ўрта-сидаги қарама-қаршилик — антиномия ҳам ортиб бормоқда. Бу эса грамматик тасвир тартиби ва усулларига туб ўзгартишлар киритишни тақозо этмоқда (18, 34).

Ўзбек тилшунослигида ҳам морфеманинг мавжудлиги фақат икки ва кўп морфемали сўзлар, сўз формалар билан боғлиқ деган ақиданинг кенг тарқалганлиги, унинг ўрта ва олий мактаб ҳаётидан мустақкам ўрин олганлиги морфемика масалаларини тор, биқик доирада ўрганишга олиб келди. Бу нарса морфемаларнинг асосий турларидан бири — ўзак морфема изоҳида ҳам кўринади. Аввало шунга қайд қилиш зарурки, берилган таъриф ва қондалар Ҳинд-Европа тилшунослигида турли даврларда ўзакка берилган таърифларга мос келади. Ўзак ҳақидаги фикрлар тарихини таҳлил қилиш нагжасида проф. С. Усмонов шундай хулосага келади: «Ўзак сўзининг аффиксларни ажратгандан сўнг қоладиган, ҳозирги туб лексик маънони ёки лексик маъно асосида ётган умумий тушунчани ифодалайдиган энг кичик қисмидир. У аффикси мавжуд бўлган сўзлардагина ажратилади» (28, 132).

Проф. Ш. У. Раҳматуллаев ҳам қисий-тарихий тилшуносликда ўзакни белгилашдаги бир принцип — сўз ясаллиши асосидаги муносабатга кўра ёндошиб, қуйдагиларни ёзди: «Таркибга ажралувчи ҳар қандай сўзда ўзак морфема бор деб қараш ҳам мавжуд. Тилшуносликда ўзак деб бири иккинчисидан чиққан (ясалган) сўзларнинг умумий туб қисмини аташ қабул қилинган. Демак, ўзак ҳақида гапириш учун бундай қисмга сўз ясовчи аффикс қўшилган бўлиши керак (туб бўлиш ва лексик маъно англатиш белгиларининг ўзи етарли эмас)» (21, 38). Юқоридаги изоҳлардан кўринадики, проф. С. Усмонов ҳар қандай кўп морфемали сўз таркибидан ўзакни ажратиш имконияти мавжудлигини эътироф этса, проф. Ш. У. Раҳматуллаев фақат аффиксация усули билан ҳосил бўлган ясама сўзлардагина ўзакни белгилаш мумкинлигини тан олиб, ўзакнинг иш кўриш ва қўлланиш доирасини янада торайтиради. Ҳатто бир муаллиф фикрларида юқоридаги ҳар иккала изоҳнинг (албатта, Ҳинд-Европа тилшунослиги анъаналари таъбирида) акс этганлигини кузатиш мумкин. Проф. А. Ғ. Ғуломов 1957 йилда нашр этилган «Ҳозирги замон ўзбек тили» китобининг «Морфологияга кириш» бўлими (287-289 бет)да бир ўринда «ўзак бир неча морфемали сўзлардагина мавжуддир», — деб ёзса, иккинчи ўринда «ўзак... қариндош сўзларнинг умумий қисмидир. Қариндош сўзлар — бир ўзакдан урчиб чиқ-

қан, бир-биридан ясалган сўзлар», — деб кўрсатади. Шу билан бирга, олим ўзакнинг нисбий мустақиллиги, омонимлик ва полисемантиклик хусусияти, от ўзақларнинг бош келишида келиши, феъл ўзақларнинг II шахс буйруқ шаклида қўлланиши (тўғри, бу ўринда ўзак-негиз атамаси ишлатилган) каби ҳолатларни ҳам қайд этади. Худди шу муаллиф кейинги йилларда яратган ишларидан бирида сув ва сувчи сўзларини солиштириб, иккинчи сўзда сув ва -чи элементлари ўзаро алоқадор эканлиги, биринчи қисм (сув) иккинчи қисм (-чи) учун ўзак эканлиги ҳақида ёзиб, сув, сугир, тулука каби сўзларда бундай нисбат қилинадиган қисмлар йўқлигини, буларга шартли равишда «ўзак сўзлар» атамаси қўлланилишини таъкидлайди (42, 67).

Демак, юқоридаги хулосаларга кўра, ўзак фақат кўп морфемали ва ясама сўз (аффиксация усули билан ясалган сўз) лардагина мавжуд, шунингдек, у нисбий мустақиллик ва омонимлик, кўп маънолик хусусиятига ҳам эга. Бу жиҳатдан ўрта мактаб дарсликлари ҳам характерлидир. О. Усмон ва Б. Авиловнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (I қисм, Тошкент, 1941, 43—44-бет) морфемаларга оид маълумотларни «Сўз состави» сарлавҳаси остида бериб, «Ўзак ва аффикс» бўлимида ўзакка қуйдагича таъриф беради: «Сўзнинг туб маъно англатган қисми ўзак дейилади». Сўнг ишчи, ишчан, ишда, ишга, ишлар, ишчилармиз каби сўзларнинг ҳаммасида ҳам иш сўзи туб маъно англатиши, туб маъно англатган ҳолда мустақил қўлланилиши (иш тамом бўлди, мен кеча кўп иш қилдим) қайд этилган ва «шунинг учун ҳам иш сўзи бу сўзларнинг ўзаги ҳисобланади». — деб хулоса чиқарилган. Берилган изоҳлардан кўринадики, ўзак кўп морфемали сўзлар таркибидан яшайди, шунингдек, мустақил ҳолда ишлатилиши ҳам мумкин.

М. Асқарова ва К. Қосимова томонидан тайёрланган «Ўзбек тили дарслиги» (I қисм, IV синф, тўртинчи нашри, Тошкент, 1976, 107—108-бетлар)да ўзак морфемани белгилашга сўз ясаллиши нуқтаи назардан ёндашилган ва ўзакдош сўзларга **боғбон**, **боғча**, **боғдор**, **боғбонлик**; **чизғич**, **чизик**, **чизикча**, **чизикчи** каби мисоллар келтирилган. Лекин ўзакнинг моҳиятига ёндашув мисоллар таҳлилга келганда ўзгарган. Юқорида келтирилган ўзакдош сўзлар қаторига **боғча**, **чизикча** — форма ҳосил қилувчи қўшимчалар ёрдамида ясалган сўзлар ҳам киритилган.

306- машқ шартда эса «сўз бирикмаларидаги сўзлар»нинг ўзак ёки негизини аниқланг, аввал сўз ўзгартувчи қўшимча ўзакка, кейин негизга қўшилган сўзларни кўчириг» тарзида вазифа қўйилиб, қуйидагича намуна берилган:

Мактабнинг — мактаб ўзак; ишчилари — иш ўзак.

Машқ шarti ва намунадан кўриниб тургандек, ўзак ўзакдош сўзлар доирасидагина эмас, балки умуман қўшимча қўшилган ҳолатларда ҳам белгиланиши мумкин. Бу эса дарслик муаллифларининг ўз ғояларида охиригача изчил эмасликларидан далolat беради.

А. Ғуломов, Ҳ. Абдуллаев, З. Маъруфов, М. Омил-хонваннинг «Ўзбек тили дарслиги» (5- ва 6- синфлар учун, 4- нашри, Тошкент, 1976, 45- бет) 4- синф дарслигида берилган таърифни бир оз чуқурлаштиради («Ўзак — ўзакдош сўзларнинг умумий қисмидир» таърифи илова қилинган). Бу дарсликда ўзакнинг таърифи мисоллар таҳлилида риоя қилинган бўлса ҳам ушбу дарслик учун ёзилган методик қўлланма (М. Омил-хонова, Ҳ. Абдуллаев, Р. Абдулаҳатова, Р. Иноғомова, А. Орифжонов, 5- ва 6- синфларда она тили дарсликлари. Тошкент, 1978) даги тавсияларда таъриф доирасидан четга чиқилади. Дастлаб ўзак, ўзакдош сўзлар ҳақида сўз ясовчи қўшимчалар иштирок этган сўзлар мисолида ўқувчиларнинг билимларини синая кўриш тавсия этилади. Сўнг ёддан ёзув учун берилган шеърий парча ва хатда қатнашган мустақил сўзларнинг ўзакларини аниқлаш талаб этилади. Бу ҳар қандай кўп морфемали мустақил сўзда ўзакни белгилаш мумкин, деган фикрни билдиради. Ваҳоланки, мустақил сўзлар таркибиди, қўшимчаларнинг ҳар учала тури ҳам қатнаша олади, сўз ясалиши эса ҳамма мустақил сўзлар туркуми учун хос эмас.

О. Қосимхўжаеванинг қайд этишича, «Ўзак сўз таркибиди бошқа морфемаларга нисбатангина мавжуд бўла олади ва у кўмакчи морфемалардан ажралган ҳолда ўзак бўла олмайди деб қараш, албатта, хатодир. Ўзак сўз таркибиди бошқа морфемаларга нисбатан ҳам ва ёлғиз турган ҳолда ҳам мавжуд бўла олади» (40, 10). Маълумки, сўз туркумларининг дастлабки таснифи босқичга оид бўлиши ҳаракатчан морфем таркибга эга бўлиш ва шундай хусусиятга эга бўлмаслик шаклан ўзгарадиган (турланадиган ва тусланадиган) ҳамда

шаклан ўзгармайдиган (турланмайдиган ва тусланмайдиган) сўзлар гуруҳларини белгилашга олиб келади. Ҳаракатчан морфем таркибга эга бўлган сўз гуруҳлари сўз туркумлари таснифида иккинчи босқични ташкил этади (33, 21). Ўзакнинг қўшимчаларенз, якка, ҳаракатчан морфем таркибга эга бўлмаган ҳолда ўзак саяналиши мумкинлиги ҳақида шунни айтиш зарурки, ўзбек тилида сўз тартиби ва оҳанг орқали бирикшининг анчагина ўринларда кузатилиши ўзак морфема, туб сўз, асос (негиз)нинг ўзаро ташқи томонидан тенг келиб қолиши (шартли равишда — омонимия) ҳодисасини келтириб чиқаради. Бу ўзакли тилларга хос белгилардан биридир. Бунда ўзак морфема сўз бўлиб қўлланмайди, балки сўз (туб) ҳамда асос (негиз) маълум бир ўзак ёрдамида ифодаланади, ўз маъно ва вазифасига эга бўлади. Иккинчи томондан эса, сўз ҳамда форма ясаш парадигмалари ихтиёрига тушадиган ўзак морфемалар маълум қолип (модел)ларда ташқи томондан содда, мураккаблашмаган ҳолда кўринса-да, аслида кўп морфемалилик, ҳаракатчан морфем таркибига эга бўлиш хусусиятини кўрсатади: жумладан, **китоб ўқилди** гапидидаги **китоб** сўзи уч морфемадан — ўзак ва икки ноль морфемадан ташкил топган: ўзак — (бирлик сон кўрсаткичи) — (бош келиши кўрсаткичи) (20, 28).

Демак, бирор парадигма аъзоси бўлган ноль морфемали сўзлар кўп морфемали сўзлар сирасига киради. Бунда ўзак гўё якка ҳолда қўлланаётгандек туюлади. Шаклан ўзгармайдиган, турланиш ва тусланиш хусусиятига эга бўлмаган, шу туйғайли ноль морфемаларни ололмайдиган туб сифат, сон, олмош, равиш типидидаги сўзлар нутқ жараёнида ўзак билан ташқи томондан тенг келиб қолади, чунки юқорй сатҳ (морфология) учун ўзак ҳам моддий, ҳам маъно жиҳатидан асос бўлиб хизмат қилади. Бундан англашиладики, ўзакнинг мавжудлиги учун ҳаракатчан морфем таркибининг бўлиши зарур. Акс ҳолда, ўзакнинг якка ҳолда ишлатила олиш хусусияти (турланмайдиган ва тусланмайдиган сўзларда, шунга ўхшаш бошқа ҳолатларда) ўзак-сўзнинг худди фақат «илдиз, томир ёқитана» (солиштиринг: логича радикс — «илдиз», русча таржимаси — «корень», ўзбекча таржимаси — «ўзак») дан иборат шох-шабасиз дарахт тасаввурини бериши мумкин. Ана шу тасаввурга муносабат билдириш мақсадида бўлса керак, бир гуруҳ олимлар (Н. А. Баскаков, А. Ғ. Ғуломов, А. М. Шер-

бак, Ф. Г. Исҳоқов) ўзакнинг якка ҳолда ҳам бирор лексик-грамматик категорияга тааллуқлиги, муайян грамматик маъно (от ўзақларда бирлик сон, олмош келишик; феъл ўзақларда II шахс бирликнинг буйруқ шакли каби) билдиришини кўрсатадилар. Лекин бу ўринда ана шу ўзақларнинг бирор парадигма аъзоси сифатидаги морфема эмас, сўз сифатидаги мақоми ҳақида гапириш ўринли бўлади. Бу сўзлар муайян парадигманинг нутқ жараёнида энг аввал қалқиб чиқувчи вакиллари деб изоҳланиши мумкин.

Маълумки, илмий адабиётларда ўзақлар лексик ҳамда грамматик ўзақлар каби икки турга ажратилмоқда. Лексик ўзақлар лексик ёки луғавий маъно англатадиган морфемалар бўлса, грамматик ўзақлар лексикага эмас, балки грамматикага йўналган морфемалар бўлиб, ёрдамчи сўзлар ва лексик маъно билдирмайдиган тил бирликларидир (кўмакчи, боғловчи, юклама, ундов, модал, тақлид сўзлар; олмошлар, айрим истиснолар билан сон сўзлар, атоқли отларнинг айрим турлари). Бу хил морфемалар умумий тилшуносликда сўз—морфемалар (Н. С. Трубецкой) атамаси билан юритилади.

Ўзақ морфеманинг юқоридаги талқини ўзакнинг анъанавий талқинидан тамомила фарқ қилади. Анъанавий талқинга кўра, ўзақ кўп морфемали ҳамда ясама сўз учун тана, таянч вазифасини бажариши керак, олдин ёки кейин қўшиладиган қўшимчаларни ушлаб, қувватлаб туриши зарур, қўшма, жуфт ва такрор сўзларда янги маънога ўз улуши ва ҳиссасини қўшмоғи лозим.

Ўзақларнинг лексик ҳамда грамматик турларга ажратилишида бу талабларнинг бўлиши қатъий эмас. Ўзақ кўп морфемали қаторда ҳам, якка ҳолда ҳам ўзақ саналаверади (О. Қосимхўжаеванинг юқорида келтирилган таъкидини эсланг).

Проф. Н. А. Баскаков туркий тиллардаги ўзақ бошқа тиллардаги, хусусан, рус тилидаги сўз ўзақларидан тубдан фарқ қилишини махсус таъкидлаб, туркий ўзақ сўз бирикмаси ва гап таркибиде мустақил сўз сифатида амал қилиши, лексик маъно англатиш билан бирга, бирор лексик-грамматик категорияга тааллуқлиликни, муносабат билдирувчи маълум грамматик шаклга эга бўлишини кўрсатади.

Ўзақ бўлинмас, монолит қисм бўлиб, сўзнинг моддий, реал маъносини ўзида мужассамлаштиради. Шу талқин асосида ўзақларнинг сўз туркумларига мос келувчи ўн

бир типни белгиланади: 1) от ўзақлар; 2) сифат ўзақлар; 3) равиш ўзақлар; 4) сон ўзақлар; 5) феъл ўзақлар; 6) олмош ўзақлар; 7) ундов; 8) мимемалар; 9) юклама; 10) кўмакчи; 11) боғловчи ўзақлар (3, 113).

Ўзакнинг кенг доирадаги талқини шунга олиб келадикки, ўзақ сўз учунгина эмас, балки сўздан йирик бирликлар — синтактик бирликлар учун, умуман тил тўқимаси учун маъно ва моддий жиҳатдан материал вазифасини бажаради.

Фикримизча, ўзақ тушунчаси икки ва кўп морфемали сўзлар, ноль морфемали сўзлар учун хосланиши зарур. Бу, айниқса, методик жиҳатдан қўлайликларга эга, чунки ҳар қандай алоҳида сўздан, маъноли қисмларга бўлинмайдиган, сўз ўзгариш шаклларига эга бўлмаган, хусусан, луғавий маъно англатмайдиган сўзлардан ўзақ ахтариш ёки уларни ўзақ деб ҳисоблашда маънавий изчиллик йўқ. Бошқа томондан, ёрдамчи сўзларнинг асосий қисми (кўмакчи, боғловчи, юклама, кўмакчи феъллар, тўлиқсиз феъллар, энг, жуда типидати сўзлар ва б.) вазифаси жиҳатидан қўшимча (аффикс) ларга ўхшайди, турли нутқий бирликларда грамматик алоқа, муносабат, қўшимча маъно ортгириш қўшимчалари билан алоқа ҳам бунга ишора) тил турлинидаги мавқеидан далolat бериб турибди. Демак, ўзақлар шартли равишда лексик ҳамда грамматик ўзақларга ажратилади.

Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, сўз ҳамда форма ясаш моделларининг ҳам моддий (материал), ҳам маъно жиҳатидан тўлдирилишини морфемаларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шу жараёндаги иштирокига кўра, ўзақ морфемани бош морфема, асосий морфема, етакчи морфема, луғавий морфема, лексик морфема каби номлар билан аташ ҳам кузатилади. Ўзақ атамаси талқинидаги турли ноаниқликлар, афтидан, морфемалар таснифининг янги бўлишини яратди. Энди улар тўлиқ маъноли (полнозначные) ҳамда ёрдамчи (служебные) атамалари ёрдамида ўзаро қарама-қарши қўйилмоқда. Тўлиқ маъноли морфемаларга номлаш (номинация) эҳтиёжлари учун хизмат қиладиган, предмет, белги, ҳаракат каби лексик-грамматик хусусиятларга эга бўлган морфемалар киритилса, иккинчи тур морфемалар — қўшимча (аффикс) лар ва уларга вазифадор бирликларни қамрайди (26, 5).

Демак, бундай бўлинишга ҳам маъно, ҳам вазифа

(функция) асос бўлган. Лекин шунини таъкидлаш зарурки, бундай тасниф мантқан қаралганда талабга жавоб бермайди. Унда бир ўринда маъно (семантика) ҳисобга олинса, иккинчи ўринда вазиға ҳисобга олинади: биринчи ўлчов семасиологияга, иккинчи ўлчов синтактик сатҳга оиддир. Шу сабабдан бундай тасниф ўзаро изчил қарама-қаршилик ҳосил қилмайди. Бунинг устига, тўлиқ маънолилиқ сўзнинг ёрдамчи вазиғада қўлланишига тўсқинлик қила олмайди. (Солиштиринг: *хона сўзи ошхона, босмахона, сартарошхона* каби ясалмаларда ёрдамчи морфема — қўшимча вазиғасини бажаради.)

Ўз наволатида, тўлиқ маъноли морфемаларнинг тил тизмидаги ўрни ва нутқ тузишдаги роли масалалари тилшуносликда лексик морфологиянинг юзага чиқишига олиб келади. Бу сўз тузилишига хос турли белгиларни морфем жиҳатдан асословчи (морфем мотивлаш нуқтаи назаридан) морфологиянинг бир бўлиמידир. Унда «нима нимадан ҳосил бўлган?» деган саволга эмас, балки маъноли қисмларга бўлинувчи сўз маъноси уни ташкили этувчи аниқ морфем бирликлар орқали қандай мотивланади, деган саволга жавоб берилади (29, 30—31).

Ўзбек тилшунослигида ҳам тилнинг луғат таркиби ҳамда тилнинг луғавий морфемалар таркиби ўзаро фарқланувчи, турли моҳиятга эга бўлган ҳодисалар сифатида ўрганилиши зарурлиги яқиндагина кун тартибига қўйилди: агар биринчи таркибнинг бирлиги сўз бўлса, иккинчи таркибнинг бирлиги луғавий морфемадир; «луғавий морфемалар синхроник тушунча бўлиб, диахроник тилшунослик бирлиги—«ўзак» тушунчасидан анча фарқ қилади» (5). Шу билан бирга, энг муҳими—«луғавий морфемаларнинг табиати ва моҳияти ўзбек тили лексикологияси доирасида эмас, балки морфемалар, уларнинг турлари ва таснифи ҳақидаги таълимот бўлган морфемикада очилиши ва берилиши лозим» (5, 37). Лекин шунини ҳисобга олиш керакки, луғавий бирлик луғатшунослик (лексикология) фанининг объекти саналади. Шу сабабдан, луғавий (лексик) морфема атамаси ҳодисанинг моҳиятини тўла акс эттиролмайди. Атаманинг луғавий... элементи уни кўпроқ лексикологияга тортиб туради. Агар алоҳида туб сўзлар—луғавий бирликларни шартли равишда луғавий морфемалар номи билан юритадиган бўлсак,

бу морфемаларга боғланган, шуларсиз яшай олмайдиган ёрдамчи морфемаларни—қўшимчалар ва уларга вазиғадош бирликларни қандай ном билан атаган маъна кул? деган савол келиб чиқади. Албатта, уларни **грамматик морфемалар** деб аташ мумкин. Бироқ бунда қўшимчаларнинг бир тури—форма ҳосил қилувчилар (кенг маънода) назарда тутилади. Луғавий бирлик яратиш учун хизмат қиладиган қўшимчалар—сўз ясовчилар эса тасниф доирасидан четда қолади, луғавий морфемалар таркибига қоришиб кетади.

Бу ўринда шунини ҳисобга олиш зарурки, морфемиканинг асосий белгилари шу сатҳга хос бирликларнинг ўзаро муносабати, бир-бирини тақозо этувчи, шартланган алоқалар фониде олингандагина тўлароқ очилади. Чунки морфемаларга хос имкониятнинг юзага чиқиши жараёнини кузатиш учун уларни ҳаракатда, нутқ таркибиде олиб қараш зарур. Акс ҳолда морфемика шакллари, морфемаларнинг қуруқ, жонсиз туплами бўлиб қолаверади.

Морфемаларнинг тил тизмидаги ўрни, вазиғасига кўра ёрдамчи ҳамда ёрдамчи бўлмаган турларга ажратилиши «морфема сўзнинг қисми» деган принципни ҳам ўз ичига олувчи-морфема тил бирлиги», «тил системасида морфема» деган принципга асосланади.

Ёрдамчи бўлмаган морфемалар лексик морфема, луғавий морфема, бош морфема, асосий морфема, бош даражали морфема, етакчи морфема, ўзак морфема каби номлар билан аталувчи морфем бирликлардир. Лексик морфема, луғавий морфема атамалари бу бирликларнинг фақат бир ўриндаги—икки ва ундан кўп морфемали сўзлардаги маънеини кўради. Ёрдамчи бўлмаган ҳамда бош даражали морфема атамаси бу бирликларнинг маънеини, функционал хусусиятини ўзида акс эттирса-да, улар морфем бойлик (инвентар)ни тил бирликларининг вазиғасига кўра гуруҳларга ажратиши тақозо этади. Маълумки, сўзлар морфологияда мустақил сўзлар ҳамда ёрдамчи сўзларга бўлинади. Аслида шу ўринда сўз атамаси ўрнида морфема атамасини қўллаш шакл яшаш (морфология) моҳиятига мос келади. Шунга биноан, нисбий автономликка эга бўлган, ўзи якка ҳолда ҳам нутқда сўз мақоimini оладиган, кўп

морфли сўз таркибида ўзак бўлиб келадиган бирликларни «**ёрдамчи бўлмаган морфема**» деб аташдан кўра «**муस्ताқил морфема**» деб номлаш қулай ва ҳодисанинг моҳиятига мос келади. Муस्ताқил морфемалар лексик маънонинг шаклланишида фаол қатнашадиган, бирор тушунча майдонлари билан боғланган, сўз туркумлари бўлинишида муस्ताқил сўзларга, асосан, мувофиқ келадиган морфемалардир.

Демак, муस्ताқил морфемалар туб сўз шаклидаги ҳамда икки ва кўп морфемали сўзларда белгиланувчи ўзак морфемалар бўлиб, тилнинг номинация (аташ, номлаш) ва предикация (ҳукм ифодалаш) жараёнларида ҳам маъно, ҳам шакл жиҳатидан таянч восита ролни бажарувчи, юқори сатҳ бирликлари мазмуни ва вазифасини шакллантирувчи материаллик белгисига эга бўлган бирликлардир. Муस्ताқил морфемалар ва шулар асосида шаклланадиган лексик бирликлар «грамматик қурилиш тўқимасига сингиб кетган. Ўз таърифи таркибига «лексик қисми» қўшини талаб қилмайдиган деярли бирорта ҳам грамматик қоида йўқ (31, 11). Бу «лексик қисмлар» морфем-грамматик парадигматикада цементловчи муайян асос сифатида хизмат қилади (37, 5).

Ёрдамчи морфемалар қўшимчалар ҳамда уларга вазифадош (функциядош) бирликларни ўз ичига олади. Қўшимчалар туб асос қўшма сўз, ҳатто сўз бирикмаларига қўшилиб, турли маънолар ҳосил қиладиган, эркин қўллана олмайдиган морфемалардир (солиштиринг: туб асос + қўшимча: **ақл + ли = ақлли**; **қўшма сўз асос бўлиб келади**: **Урта Осиё + лик = Уртаосиёлик**; **сўз бирикмаси асос бўлади**; **беш йил + лик = беш йиллик**...

Қўшимчалар маъно ва вазифасига кўра сўз ясовчилар (янги луғавий бирликлар ҳосил қилувчи), форма ҳосил қилувчилар (бир лексик бирликнинг турли шаклларини ҳосил қилувчи), сўз ўзгартувчилар (синтактик алоқа, синтактик муносабат ифода қилувчилар)га бўлинади.

Қўшимчаларга вазифадош бирликлар сирасига от ва феъл қўмақчилар (**билан, учун, сари, сайин**: от қўмақчилар; **кулиб юбор-**, **айтиб қўй-** бирикмасидаги **юбор-**, **қўй-** шакллари), тўлиқсиз феъллар (**эди, экан, эмиш**), модал феъллар, **-қилг.**, **-этг.**, **-айла-**, **-бўл-** элементлари, сифат ва равишдаги **энг, жуда** типдаги формалар, **аффикс юктамалар (-ми, -ку, -чи, -а...)**, **урғу, оханг** ва то-

вуш ўзгаришлари орқали морфема маъносига фарқнинг юзага келиши, аффиксондлар, морфемасимон (субморф) бирликлар, асемантик элементлар кирази (буларнинг ҳар бири бўйича қуйироқда маълумот берилди).

Маълумки, морфемаларнинг тил бирлиги сифатидаги белгилари орасида юқори сатҳ бирликлари учун материал бўлиш хусусияти нутқий бирикувларда — синтагматикада ёрдамчи ва муस्ताқил морфемаларнинг фарқини кўрсатишда яққол билинади: ёрдамчи морфемалар учун юқори поғона сўз (сўз форма) ҳисобланса, муस्ताқил морфемалар ҳам сўз, ҳам сўздан йирик синтактик бирликларга нисбатан уларни ташкил этувчи вазифасида кела олади. Демак, ёрдамчи морфемалар морфологик сатҳ доирасида қолса, муस्ताқил морфемалар кейинги сатҳ — синтактик сатҳ доирасида ҳам тегишли вазифаларга эга бўлади.

Муस्ताқил морфемалар борлиқда тўғридан-тўғри референтларга эга бўлмаса-да, бирор даражадаги борлиқни, моддий-реал маъноларни англатади. Лекин у лексик ёки луғавий маъно характерида бўлмайди. Чунки лексик маъно борлиқдаги предмет, белги, ҳаракат каби умумкатегориал маъно доирасида яқка—номинатив бирлик сифатида гавдаланса, морфемаларнинг маъноси бирор тушунча ёки тушунча майдони билан потенциал боғланувчи ассоциатив-руҳий маъно харақтеризади. Ўз навбатида, муस्ताқил морфемаларнинг асосий қисми лексик—номинатив маънонинг шаклланишида референция талаби билан қатнашади. Умумкатегориал маъно — морфем маъно лексик маънонинг ҳосил бўлиши, ажралиб чиқиши учун асос бўлади. Шуниси харақтерлики, луғавий-номинатив бирликда доимий қисм сифатида морфем-грамматик маъно қатнашади, луғавий маъно эса қўшимча, факультатив маъно тарзида намоён бўлади [қийёсланг: **карнайгул** сўзи айтилганда онгда дастлаб унинг предмет эканлиги, сўнг эса луғавий маъноси — ўсимликнинг бир тури эканлиги гавдаланади]. Бошқача айтганда, ҳар бир сўзда грамматик маъно албатта қатнашади.

Бироқ муस्ताқил морфемаларнинг барчаси ҳам борлик билан бевосита референция асосида **боғланавер** майди. Айниқса, атоқли отлар, сон, айниқса олмошлар бирор нарсани атамай уни кўрсатиш вазифасидагина қўлланади. Шу жиҳатига кўра улар ёрдамчи морфема-

ларга ўхшайди. Лекин луғавий маъно англашмайди, бу тил бирликлари, бошқа томондан, мустақил морфемалар майдонининг чеккасида турувчи ҳодисаларга киради.

Қўринадик, мустақил морфемалар онгда гавдаланувчи моддий маъноларни билдирса, ана шундай маъноларни билдириш қобилиятининг йўқлиги морфеманинг ёрдамчи морфема эканлигидан далolat беради.

Ёрдамчи ҳамда мустақил атамалари таққосланганда, мустақил формалар гўё қотиб қолган, ҳаракатсиз морфемалар тўлами тасаввурини бериши мумкин. Лекин сўз қурилишида мустақил морфемалар бош қисм — асосий қисм, ёрдамчи морфемалар эса унга ва ўзига хос имкониятларни юзага чиқарувчи, амалга оширувчи кўмақчи, ёрдамчи қисм мақомига эга. Уларнинг ўзаро қўшилишидан тил морфем қурилишига хос турли хусусиятларнинг намоён бўлиш тарзи кузатилади.

Демак, тил морфем таркиби бирликларини энг аввало мустақил ҳамда ёрдамчи турларга ажратиш морфемаларнинг умумфункционал жиҳатларини очишга кўмаклашади. Мустақил морфемалар ўзак морфемалар, туб сўз характеридаги бирликлардан, ёрдамчи морфемалар эса қўшимчалар ва уларга вазифа жиҳатидан тенг келадиган бирликлардан иборат. Вазифасига кўра сўзнинг қисми сифатида қатнашмайдиган, лекин моҳияти жиҳатидан ёрдамчи морфемаларга ўхшаш бирликлар (боғловчилар, сўз-юкламалар, модал сўзлар, шунингдек ундов ва тақлид сўзлар; атоқли отлар, олмошлар) оралиқ тип кўринишидадир. Чунки улар маъно жиҳатидан қўшимчаларга ўхшамасалар-да, вазифа ва мавқе жиҳатидан бирмунча фарқли белгиларга эгалар умуман олганда, бу бирликлар ҳам ёрдамчи морфемалар майдонининг чекка қутбида турувчи бирликлар характеридадир.

Шу кунгача тилшуносликка тил ҳодисалари таснифиди тил далилларини, сўзсиз у тараф ёки бу тарафга тўлалигича ўтказиш принципи амал қилди. Лекин тегишли мисолларни ана шу принцип бўйича жойлаштириш жуда кўп ҳолларда сунъийликка олиб келди. Чунки тилнинг ҳаёти чизма ва таснифларга қараганда жуда бой ва ниҳоятда кўп қирралидир. Тасниф эса фақат энг умумий ва кўзга яққол ташланиб, турган белгиларнигина қамраб олиши мумкин. Хусусан, мор-

фемаларнинг мустақил ҳамда ёрдамчи типларини белгилаш тил морфем бойлигини тўла қамрай олмасе-да, морфемаларни анъанавий ажратиш — ўзак ва қўшимчаларни белгилашга доир усулни такомиллаштиради, уни тўлдиреди, морфем тасниф қамровини нисбатан анча кенгайтиради, морфем бирликлар ҳаётини кенгроқ майдон — панорамада кузатиш имконини беради. Муҳими, тилнинг алоҳа қуроли, биллиш ва тажриба тўлаш воқитаси эканлигини чуқурроқ англашимизга кўмаклашади.

ЁРДАМЧИ МОРФЕМАЛАР ТАСНИФИ

1. Қўшимчалар ва уларнинг таснифи

Қўшимчалар ўзи якка ҳолда қўлланмайдиган, сўз яшаш ёки форма яшаш асоси билан бирикиб, турли маънолар (сўз ясалиш маъноси, грамматик маъно)ни ҳосил қиладиган ёрдамчи морфемалардир. Улар ана шу мавқеига кўра, кўмакчи морфема, эргаш морфема, аффикс морфема (аффикс — лат. «бириктирилган») тарзида номланиб келинмоқда.

Ўзбек тилшунослигининг 20-йиллардаги савиясига мувофиқ аффиксал морфемалар «белгилар» деб аталган ва уч гуруҳга ажратиб ўрганилган: 1) айирув белгилари: -да, -га, билан, учун; бе-, сиз-, -ма, -ми?, -ай, -дон ва б.; 2) турлов белгилари: -ди, -иб, -гач, -ғали, -ғай, -инг, -роқ, ва б.; 3) ясов белгилари: -ла, -мак, -м, -агон, -тир, -ма ва б. (45, 17—18).

Юқоридаги таснифда қўшимча билан юклама ва кўмакчилар, афтидан, умумий вазифаси асосида бир гуруҳга киритилган. Турловчи (форма ясовчи) ҳамда сўз ясовчилар ўзаро фарқланмаган (бу ҳодисалар моҳияти назарда тутилмаган).

50-йилларгача қўшимчалар икки турга — сўз ясовчилар ва сўз ўзгартирувчиларга ажратилган. Жумладан, О. Усмон, Б. Авизовнинг «Ўзбек тили грамматикаси» (Тошкент, 1941, 46—47-бет) китобида қўшимчалар суффикслар номи билан юритилиб, ясовчи суффикслар, турловчи суффикслар деб иккига ажратилган ва уларга қуйидагича таърифлар берилган. 1. Узакка қўшилиб, янги сўз ясайдиган ёки узакка қўшимча маъно берадиган суффикслар ясовчи суффикс дейилади. Қонданинг исботи учун пахтачи (пахта+чи), пахтачилик (пахта+чи), шаҳарча, дафтарча (шаҳар+ча, дафтар+ча) мисоллари келтирилиб, -чи, -чи+лик суффикслари янги

маъно, -ча суффикси эса қўшимча маъно орттириши таъкидланган, сўнг «Ясовчи суффиксли ўзаклар ясама ўзак дейилади» қоидаси илова қилинган.

Сўзларнинг бир-бирлари билан боғланишини, ўзаро алоқасини кўрсатадиган суффикслар сўз турловчи суффикс дейилади. Бунда мен бу китобни кутубхонадан олдим (турловчилар: -ни, -дан, -дим), Аҳмаднинг акаси институтда ўқийди (турловчилар: -нинг, -си, -да, -йди), Қарим далага кетди (-га, -ди) гапларидаги сўзларнинг ўзаро боғланишига хизмат қилувчи суффиксларнинг ролига аҳамият берилган. Лекин феъллардаги замон қўшимчалари (-йди: ўқийди; ҳозирги-келаси замон: -ди: кетди: ўтган замон) турловчилар қаторига киритилган. Бу тегишли масалаларнинг атрофлича ўрганилмаганлиги билан изоҳланади. Шунга қарамай, бу эсниф қўшимчаларнинг бўлиниши маълум бир изчилликка туша бошлаганидан далолат беради.

30-йиллар грамматикаларида сўз таркиби тушунчаси остида ўзак, негиз, қўшимча (приставка) англари эди. О. Усмон, Б. Авизов грамматикасининг 1-нашрида шу тушунчага ўзак, негиз, суффикс, префикс ҳодисаси бириктирилди. 1943 йилдан бошлаб (шу йили А. К. Боровков, А. Ғ. Ғуломов, З. Маърупов, Т. Шермухамедовнинг ўрта мактаблар учун грамматикаси нашр этилди) сўз тузumi сўз состави атамаси билан алмаштирилди ва бу донрага ўзак, негиз тушунчалари киритилди, қўшимча атамасига ёндош атама — суффикс ҳам сақлаб қолинди.

Демак, 50-йилларгача нашр этилган ишларда қўшимчалар икки турга ажратилган: сўз ясовчилар (бу донрага ҳозирги тор маънодаги форма ясовчилар ҳам киритиб юборилган) ҳамда турловчилар (сўз ўзгартувчилар). 1943 йилда проф. А. Ғ. Ғуломов турловчиларни фарқлаш учун тусланиш атамасини таклиф қилди. Бунгача **турланиш** ва **тусланиш** умумий бир ном билан **турланиш** деб юритилар эди. Шу йилдан эътиборан келишик қўшимчалари **турловчилар**, феълнинг шахс-сон қўшимчалари билан ўзгариши тусланиш деб, бу қўшимчалар эса тусловчилар деб фарқлана бошлади (23, 38).

50-йиллардан бошлаб умумий тилшунослик соҳасида эришилган ютуқлар асосида ўзбек тилшунослигининг бир қанча масалалари, хусусан, сўз таркиби масалалари ҳам янги назарий-методик йўналишда текширила бошлади. Жумладан, профессор А. Ғ. Ғуломов қўшим-

чаларнинг маъно ва вазифаси жиҳатдан уч қисмли таънифини таклиф этди: **сўз ясовчилар, форма ясовчилар, сўз ўзгартувчилар** (қаранг: «Ҳозирги замон ўзбек тили», Тошкент, 1957, 291-292-б.). Сўз ясовчилар иш кўриш чегарасига қараб иккига ажратилади: 1) ички ясалаш — бир сўз туркуми доирасида сўз ясовчилар; 2) ташқи ясалаш — турли сўз туркумлари доирасида сўз ясовчи қўшимчалари. Бу тасниф ҳозир ҳам олий мактаб қўлимчалари, ўрта мактаб дарсликларида мавжуд.

70-йилларда профессор А. П. Ҳожиёв қўшимчаларни маъно ҳамда вазифасига кўра **сўз ясовчилар, форма ясовчилар** деб икки турга ажратди. Сўз ясовчилар янги лексик birlikлар яратиш учун хизмат қилса, форма ясовчилар сўзнинг морфологик формаларини ҳосил қилади. Ўз навбатида, форма ясовчилар сўз туркумлари доирасида грамматик категориялар (отларда сон, эгалик, келишик; сифат ва равишда даража; феълларда бўлиши-бўлишсизлик, даража, майл, замон, шахсон)га муносабатига қараб: а) категориал форма ясовчилар бирор грамматик категорияга тааллуқли қўшимчалар; б) ноқатегориал (функционал) — бирор грамматик категорияга тааллуқли формалар ҳосил қилмайдиган қўшимчалар (52, 40—42) га ажратилди.

Маълумки, А. М. Пешковский «Илмий асосдаги рус синтаксиси» (1914) номли китобида сўз ўзгартувчи (форма ясовчи)ларни синтактик ҳамда синтактик бўлмаган турларга ажратган эди. Қўшимчаларнинг уч бўлакли таснифида ҳам форма ясовчилар (тор маънода) ва сўз ўзгартувчиларнинг фарқланиши учун синтактик мезон қўлланган. Агар сўз ўзгартувчилар гада сўзларни ўзаро боғлаб, синтаксис учун хизмат қилса, форма ясовчилар (тор маънода) да бундай функционал белги йўқ. Улар янги сўз ҳам ҳосил қилмайди, гада сўзларни ҳам боғламайди, бир сўзнинг айрим морфологик шакллариинигина яратиш учун қўлланади. Бу каби ҳолатларни проф. А. Ғ. Ғуломов кейинги ишларидан бирида маҳсус таъкидлаган эди: «Аффиксация орқали, одада, шундай ҳодисалар юзага келади: янги сўз ясалади: **ақлли** (отдан сифат яшаш), **очиқ** (феълдан сифат яшаш) каби; сўз формаси ҳосил бўлади; **оқшиш**, **каттароқ**, **қисқача**, **ширингина** каби. Бу аффикслар синтактик вазифани бажармайди; **-га**, **-да** каби келишик аффикслари; **-им**, **-инг** каби эгалик аффикслари эса синтактик функцияга эга: улар сўзларни бир-бирига боғлаш вазифаси-

боришлик) форма ясовчи деб кўрсатилади; **-ники**, (қарашлилик формаси: **уйники**, **бизники**) аввалги фикрларга кўра сўз ўзгартувчи, ҳозир эса у отнинг нокаатегориал формаси, тор маънода **форма ясовчи** саналади ва бошқалар. Қисқаси, қўшимчалар тизимига хос хусусий масалаларда (ҳатто асосий, фундаментал масалаларда ҳам) нафақат ўзбек тилшунослигида, балки туркийшуносликда ҳам бир хилликка эришилганча йўқ. Булар қўшимчаларнинг тасниф асоси, уларнинг маъно ҳамда вазифаси, сўз ва форма ясаллигининг чегараси каби масалалар бўлиб, бу масалалар фан ютуқлари асосида атрофлича ўрганилишни талаб қилади.

2. Қўшимчаларга вазифадош birlikлар Сўнги йилларда тил birlikларига хос муносабат, алоқа ва шунга биноан, вазифа хусусиятларининг етакчи ўринга қўйилиши туфайли морфем birlikларнинг функционал кўлами, доираси, қўлланилиш чегараларини белгилаш долзарб масалалардан бирига айланди. Шу муносабат билан қўшимчаларга вазифадош, улар мақомига, тўла бўлмаса-да, эга бўлган айрим ҳодисалар белгиланади. Шулардан бири **аффиксоидлардир**. Маълумки, бу тушунча 50-йилларнинг бошларида герман тилларининг тадқиқotchиси М. Д. Степанова томонидан «ярим аффикс» («полуаффикс», «полупрефикс», «полу-суффикс») атамаси билан тилшуносликка киритилган эди. Олиманинг фикрича, сўз ясаллишида қўшма сўзнинг иккинчи қисми (компоненти) бўлиб келувчи элемент сўз ясаллишида фаол иштирок этиб, қисман ёки тўлалигича ўз маъносини йўқотади ва амалда қўшимча ролини бажаради, худди қўшимчалар каби бирор категория (сўз ясалиш типига тааллуқли бўлади, маълум мақсулдорлиги туфайли ўхшашлик йўли билан янги асосларга ҳам қўшила олиш қобилиятини намоён қилади, қўшимчалар билан рақобатга киришиб, ҳатто улар бажарилган вазифа ва кўлам доирасида ҳаракат қила бошлайди. Бунга намуна сифатида **-хона** аффиксоидини келтириш мумкин. Асли тожикча **хона** сўзи ўзбек тилида уй, уйнинг бўлмаси, ундаги бир жой, ўрин маъносини англатади (тожик тилида эса қўшма сўзнинг қисми ҳамда аффиксоид вазифаларида келади). Айни ана шу ўрин, жой маъносидан кейинчалик қўшимчалар (ўрин-жой билдирувчи қўшимчалар: **-зор**: **терак-зор**; **-лик**: **қумлик**; **-го**: **сайилгоҳ**; **ўйингоҳ...**) қатори-

ни бажаради: **мақтаба бормоқ**, **курортда дам олмоқ** каби. Демак, сўз ясовчи атамасининг қаршисида турган форма ясовчи атамаси икки хил аффиксларни ўз ичига олади: синтактик бўлмаган форма ясовчилар ва синтактик форма ясовчилар. Бу форма ясовчи-аффикс атамасининг кенг маънода қўлланишидир. Одатда, бу атама тор маънода қўлланиб, фақат биринчи тур (-иш, -итир) каби аффиксларни билдиради, иккинчи тур эса сўз ўзгартувчилар саналади» (43, 4).

Проф. А. П. Ҳожиев олий мактаб талабалари учун чиқарилган дарсликда (Тошкент, 1980) морфемаларнинг жойлашиши, ўринлашиш тартиби ҳақида фикр билдириб, форма ясовчиларни синтактик муносабатифодаламайдиган ҳамда ана шу муносабатни ифодалайдиган турларга ажратади. Бундай турларга ажратиш, афтидан, муаллифнинг тил ҳодисаларини тушунириш учун қулайроқ йўл таълагани билан изоҳланса керак. Чунки олим аввалги ишларида синтактик муносабатий кўрсатиш ёки синтактик муносабатни кўрсатмаслигига қараб форма ясовчи аффиксларни икки турга ажратишнинг «...на назарий асоси, на амалий аҳамияти бор» (52, 41) деб уқтирган эди.

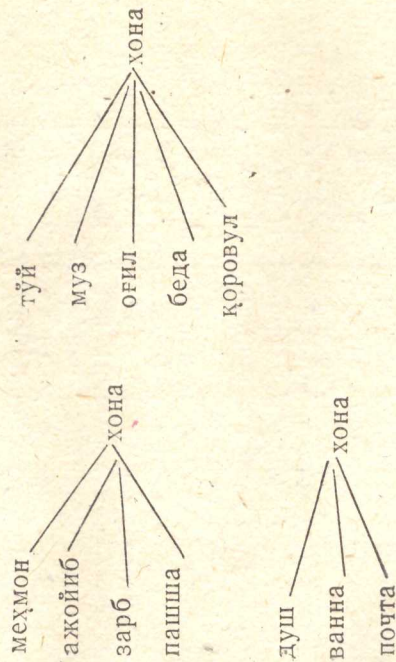
Проф. А. Ғ. Ғуломов ўз вақтида ҳар иккала тасниф — уч қисмли ҳамда икки қисмли тасниф бир-бирини рад этмаслиги, балки тўлдириши, мукамаллаштириш хусусиятига эғалигини алоҳида таъкидлаган эди.

Проф. Ш. У. Раҳматуллаевнинг фикрича, «Асли таснифни алмаштириш йўли билан эмас, балки тил ҳодисаларининг моҳиятини янада чуқурроқ ўрганиш йўли билан бориш мақсадга мувофиқ (19, 48). Агар бирор морфема тил бирлигининг доимий таркибий қисми сифатида қатнашса, сўз ясовчи, нутқ бирлигини тузиш жараёнида қатнашса, форма ясовчи деган тезис **-дек қўшимчаси** мисолида исботлаб берилган.

Юқоридаги қўшимчалар таснифида тил ҳодисаларининг энг умумий томонлари қамраб олинган. Негаки, қўшимчаларнинг айрим турлари тегишли манбаларда турлича изоҳланмоқда. Масалан, баъзи фикрларга кўра, **дек**, **-дай**, **-даги**, **-гача** каби қўшимчалар сўз ясовчи саналса, бошқа фикрларга кўра, улар форма ясовчилардир. Туркийшуносликка доир адабиётларда бу қўшимчалар келишик формалари деб ҳам қаралади. Мавҳум от ясовчи-лик қўшимчаси (гузаллик, яхшилик) феъл сўзларга қўшилса (**ўқимоқлик**, **бормоқлик**,

та умумлашган маънони ифодаловчи **-хона** аффиксоиди қўшилади. Дастлаб бу аффиксоид тожикча сўзлар таркибида кириб келган: **корхона**, **қироятхона**, **касалхона**. . . Сўнг ўзбекча асосларга ҳам қўшила бошлайди: **босма-хона**, **ўгинхона**, **бузоқхона** . . . кулхона. Ҳатто ўхшашлик йўли билан русча-байналмилал сўзларга ҳам бирика олади: **почтаҳона**, **ваннаҳона**, **душхона**, **гриммхона**, **консулхона**, **пивоҳона**. . .

Юқорида келтирилган мисоллар ташқи томондан қўшма сўзларга ўхшаб кўринса-да, иккинчи қисм (хона)нинг кўп такрорланиши, асл маъносидан узоқлашиб, ўрин-жой маъносини билдирувчи қўшимчаларга тенг келиб қолиши уни ёрдамчи морфема мақомини ҳам эгаллаган деб ҳисоблашга асос беради. **-Хона** аффиксоиди ясамаларнинг маълум маъно, вазифа алоқаси билан боғланган тўдаларини бир сўз ясалиш занжирига бирлаштиради, натижада ўзаги ҳар хил, ёрдамчи қисми бир хил бўлган ясамаларнинг бирлашуви юзага келади (тил тараққиёти жараёнида қўшма сўзлар — композиция соҳасидан қўшимчали бирикмалар — аффиксация туғилади):

Қўшимчасимон бириклар сўз ясалишидагина эмас, балки шакл ясалишида ҳам кўринади. Бунга эркалаш, кичрайтиш, ҳурмат каби маъноларни англатувчи, мустақил сўз сифатида ҳам қўлланувчи **-жон**, **-хон**, **-ой**, **-бой**, **-той**, **-буви**, // **-биби** бириклари мисол бўла олади. Булар асос билан бириккан ҳолатда қўшма сўзлар доирасидан чиқиб, ҳозир бир асос ва қўшимчага тенг келув-

чи бирикка ажралади: **болажон**, **отажон**, **Санамой**, **Каримбой**, **Иристой**, **Хонбуви** // **Хонбиби**. . .

Ташқи томондан сўзга ўхшаб кўринадиган, шу билан бирга, мустақил сўз ҳолатини, алоҳида сўзлик белгисини ҳам сақлаб қўлланилаётган бириклар (**билан**, **учун**, **сари**; **энг**, **эди**, **экан**, **эмиш** каби бирикларнинг мустақил сўзга тенг келган, шу белгига эга бўлган таянч манбаи — дастлабки маъноси сақланиб қолмаган, шунинг учун улар аффиксонлар эмас) феъл сўз туркумида ҳам кенг тарқалган ҳодисалардир. Ҳозирги тилда анча миқдордаги феъллар (проф. А. Ғ. Ғуломов ҳисоби бўйича 27 та, проф. А. П. Ҳожиев ҳисобига кўра 30 та) мустақил қўлланиш билан бирга, маълум қолип (модель) доирасида кўмакчи феъл вазифасида келади. Бу феълларнинг маъноси худди қўшимчаларнинг маъноси каби умумлашган, луғавий маънодан узоқлашган. Масалан, **кулиб қўйди**, **айтиб берди**, **гапириб юрди** феъллари тузилишига кўра қўшма эмас, чунки **қўй**, **бер**, **юр** феъллари иш-ҳаракатнинг тўсатдан бўлиши, узоқ давом этиши каби грамматик маъноларни англатади, демак, улар қўшимчалар мақомига эга (аслида бу ўринларда **-иб қўй**, **иб бер**, **-иб юр** — аналитик қўшимчалар тарзида белгиланиши керак. Бу ҳақда куйироқда яна сўз юритилади). Шу сабабли уларнинг товуш томони осонлик билан ўзгаришга учрайди ва шаклан қўшимчаларга яқинлашади: **-бой** > **-вой**; **Мелибой** > **Меливой**; **-иб юбор** > **кетиб юборган** > **кетворган**. Бу товуш ўзгаришлари аффиксоидларнинг аффиксларга айланишини тезлаштиради: **бора турғон** > **боратиғон** > **борадиган**; **бор-а-диган**: — **диган**: **бориб ётибди** > **бораётибди** > **боряпти**. . .

Демак, аффиксоид (аффикссимон, қўшимчасимон бирик)лар тил ички қурилишида содир бўлувчи жараёнлар бўлиб, тилнинг ёрдамчи морфемалар сатҳини янги функционал бириклар билан тўлдириб боради. Тил тизимидаги морфемаларга, хусусан, қўшимчаларга ўхшаш ҳодисалардан яна бири **субморфлар** (субморф — «морфга ўхшаш»: морф — морфеманинг амалдаги бир кўриниши)дир.

Маълумки, тил тизимидаги морфем бирикларнинг маъқел, вазифа кўлами бир хил эмас. Айрим олимларнинг фикрича, кўп морфемали, хусусан, икки морфемали сўзларда бир қисм (элемент) морф бўлса, иккинчи қисм ҳам морф саналиши зарур. Лекин мисоллар

таҳлили «қолдиқ» қисм деб номланувчи ҳолатлар бу фикрнинг ҳамма ўринда ҳам мос келавермаслигини кўрсатади.

Югурдак, энгилтак, бўлтак, каттакон, терскай, ўсимта, дунгса, сунгра, чинакам, ёлгондакам каби сўзлардаги **-дак, -так, -кон -кай, -та, -са, -ра, -акам, -дакам** қисмлари тарихий жиҳатдан маъноли бирликлар бўлса-да, ҳозирги тилда ўзлари қўшилган ўзак таркибига сингишиб қолган қўшимчасимон birlikлардир (ўзаксимон birlikлар — радикасондлар ҳам қўшимчаларнинг фаоллиги туфайли ўзак каби ўқилиши мумкин: **сақла, тўмирскила, куткила** каби сўзлардаги **-ла, -кила** аффиксларнинг ҳозирги тилда қўлланилиши **сақ-, тимирс-, кут-** қисмларини ўзак сифатида тасаввур қабул қилиш имконини беради). Ҳозирги тилда қўшимчасимон ва ўзаксимон birlikларнинг мустақил қўлланидиган вакил (коррелят)лари сақланиб қолмаган.

Морфологик фразеологизмларда эса мавжуд морфемаларнинг бир морфи маъно силжиши (кўчиши) асосида янги birlikни юзага келтиради, сўзга айланishi (лексикализация), соддаланиш сабабли тил луғат таркибидини ёки грамматикасини янги морфема билан бойлатади. Бу жараённинг бир типини восита келишиклари (**-га, -ка, -қа, -да, -дан**) кўрсаткичларининг маълум сўзлар таркибидан равшанга, бошқа туркумга кўчиши, маълум морфларнинг парадигмадан узиллиши ташкил қилади: **роstdан, бирдан, тўsatдан, қўққисдан, бирга, ўзга, жўртгага, янада, бирда...** Бу ҳодиса эгалик ва келишикка хос морфлар билан мураккабланиши мумкин: **бирданга, ёлпасига...** Ҳатто айрим келишик шакли тўлалигича парадигмадан узоқлашиб, ундан тушиб қолиши ҳам ана шу жараённинг доимий тарихий ҳолиса эканлигидан далолат беради: ўзбек тили тарихида восита — қурол ҳамда жўналиш келишигининг **-гару, -кару, -қару, -гару** кўрсаткичлари келишик дөйрасидан чиқиб, равшанга айланган: **қичин-ёзин, очин-тўқин, эрта-индин; илгари, ичкари, ташқари, юқори...** Айрим кўринишлари равшан сўз туркумидан чиқиб, ёрдамчи сўзлар доирасига тортилади ва грамматик birlikларга айланади: **ташқари** (бундан ташқари) — кўмакчи. Яна солиштиринг: **кўра, яраша, қараб, устида, остида** каби сўзлар ҳам морф ҳолатида янги birlikларга айланган.

Айрим морфларнинг маъно ҳамда вазифа фарқла-

ниши товуш орттирилиши билан характерланади. **Бошқа, зўрга, янги, ҳали** ўзаклари **-дан** чиқиш қелишиги кўрсаткичи билан қўлланганда (**т**) товуши орттирилиши туфайли янги морфемалар ҳосил бўлади: **бошқатдан, вўртатдан, янгитдан, ҳалитдан**.

Айрим морф элементнинг маълум сўзлар таркибидан ўз вазифасини йўқотиб қотиб қолиши, морфеманинг тил тизимида муҳим материал эканлигини кўрсатади. **Хусусан, кунчабоқар, кундалик, эсдалик, қўяра-қўймай** каби сўзлардаги **-га, -да** элементларини тўлақонли морфемалар дейиш учун уларнинг шу ўриндаги мавжуд имкон бермайди, улар вазифа ва маъноси билан шу таркибга сингишиб, ажралмас ҳолга келиб қолган. Умуман, юқорида морфем — морфологик фразеологизм деб номланган ҳодисага кирувчи морфем бирикувлари тўғридан-тўғри қисмларга ажратиш мумкин эмас, агар шундай йўл тutilса, қисмлардан ангилашган умумий маънога пўтур етади (сўзлар асосида таркиб топувчи фразеологизмлар таҳлилни эсланг). Солиштиринг: **ўзга** (бегона маъносидан), **бирга, бирдан, зўрга** каби сўзларнинг маъносини **ўз-ва -га, бир-ва -га, бир-ва -дан, зўр-ва -га** морфларининг муайян маъносига асосланган ҳолда изоҳлаш қийин. Буларда ўзига хос маъно силжиши, фразеологизм ҳодисаси содир бўлган. Шунга кўра, бу морф birlikлар ташқи томондан ўзак ва қўшимчалар кўринишида бўлса-да, уларнинг маъно ҳамда вазифаси синхрон жиҳатдан ажралмас, яхлит ҳолга келиб қолганлигидан далолат беради. Демак, бу бирикувлар синхрон таҳлил пайтида ўзак ҳамда қўшимчаларга ажратилмайди.

Морфеманинг аниқ кўриниши — морфнинг ўхшашлик (аналогия) йўли билан қўшилиши натижасида бирор қўшимчанинг маъноси ва вазифаси хираланиши ҳам кузатилади. Сўз ясовчи **-лик** қўшимчаси **дўнг, жар, қия асосларига, бормақ, бориш, борган** феълларига қўшилганда маъно ҳамда вазифани кучайтирувчи форма мавқенда келади: **дўнглик, жарлик, қиялик, бормоқлик, боришлик, борганлик...** чунки бу ўринларда асоснинг маъноси тубдан ўзгармайди, янги луғавий birlik ҳосил бўлмайди; **ўрмонзор, тўқайзор**, (яна қаранг: **қамшизорлик, ажриқзорлик**) **тўқайстон, тўқайлик, кулбахона** бирикувларидаги **-зор, -истон, -лик, -хона** морфлари асос таркибидан зўрга ослиб турган элементларни эслатади: **айёрлик — айёрчилик, юзакилик — юзаки-**

чилик, қариллик — қаричиллик ясалмаларидаги **-чи** морфи ҳам соф сўз ясаши маъносига эга бўлмай, асоснинг маъносини бир оз кучайтириш ёки озайтириш каби **вазифани** бажаради. Албатта, бу ўринлардаги **-лик, -зор, -чи, истон** қўшимчаларини тамомла субморфлар қаторига қўшиб бўлмайди, фақат субморфлар доирасига тортилган, ўз морфемаси билан тамомла алоқани узмаган морфлар сифатида характерлаш ўринлидир. Бу ҳолат морфем кўп вазифалилик (полифункционаллик) билан изоҳланади.

Морфемасимон, қўшимчасимон бирликлар бошқа тил ўзлашмалари таркибида кириб келиб, асоснинг алоҳида сўз каби қўлланила бошлаши туфайли бир морф элемент тарзида ажратилишига ҳам олиб келади: *бомбардимон* сўзидаги *бомба* сўзи асоснинг алоҳидалик хусусияти — **р** — димон қисмининг ана шундай ўқилишига имкон яратади. Тожик тилидан ўзлашган **-ба** морфи (*куча ба кўча; дар ба дар*) **-ма** шаклида такрор сўзларнинг биринчи қисмидан жой олади: *кўчамакуча, уйма-уй...* ёки **-гарй** мавҳум от ясовчи (тожик тилида: *одамгарй, намгарй*) қўшимчаси билан келадиган асосларга ўзбек тилидаги **-чилиқ** қўшимчаси бемалол қўшила олмайди (солиштиринг: **-одам-чилиқ? нам-чилиқ?**), шунда **-гар** (асли — **гарй**) ўзига маъно жиҳатидан ўхшаш **-чилиқ** қўшимчасининг юқоридаги каби асослар билан бирикшига ёрдам беради: *одамгарйчилик, намгарйчилик; -гарчилик* қўшимчаси ўхшашлик йўли билан ўзбекча асосларга ҳам қўшила бошлайди: *ёғингарчилик, оға-инигарчилик, эрувгарчилик...* Демак, **-р, -димон, -ма (<ба), -гар** — элементлари морфем бирикувлар таркибида ўз махсус маъноларига эга эмас.

Ўзбек тилидаги субморфларнинг барча типларини ўрганиш морфем таҳлил масалаларини ойдинлаштириш, морфем таркибга ажралиш даражасини белгилаш морфеманинг нутқдаги амал қилиши хусусиятларини кузатиш учун шароит яратади.

Маълумки, тил тизими ҳодисаларида ҳам асосий майдон (ядро), унга туташ зоналар (периферия) мавжуд. Агар морфемиканинг ядросини ўзак ва қўшимчалар, ноль морфемалар, аналитик формалар ташкил этса, бошқа бирликлар — субморфлар, аффиксоид ва радикаллар, аффикс — юкламалар морфемаларга

ёndoш бошқа воситалар ана шу ядро билан турли даражада боғланган зоналар характеридадир.

Ўзбек тилида лексик (сўз ясаши) ва грамматик маъно турли усуллар ёрдамида ифодаланади. Бу маъноларнинг ифодаланишида ёрдамчи сўзлар ҳам кенг ишлатилади. Бироқ морфемка фақат аффиксал морфемаларга вазифадор бирикларнинггина ўрганади. От қўмакчилар сўз қамровидаги ҳодиса саналса-да, вазифа жиҳатидан келишиқ қўшимчаларига ўхшайди. Шу сабабдан улар алмашиниб қўллана олиш хусусиятига эга: *кўприқдан ўтмоқ // кўприқ орқали ўтмоқ, автобусда кетмоқ // автобус билан кетмоқ, укасига олмоқ // укаси учун олмоқ...* Ҳатто айрим ўринларда қўмакчилар келишиқ қўшимчалари билан рақобатлашиб, уларнинг мавқеини сусайтирган: ҳозирги тилда қаламда **ёзмоқ** бирикмасига қараганда **қалам билан ёзмоқ** бирикмаси табиий ва нормал ҳолдир. Яна солиштиринг: **келмашина билан кетмоқ** — **келажакка (?) курашмоқ...**

Умуман олганда, қадимдан бери давом этиб келадиган бу жараён қўшимчалар (келишиқ қўшимчалари) билан қўмакчиларнинг тил тизимидаги яқин алоқасидан далолат беради. Ҳатто баъзи олимларнинг фикрича, восита-қурол келишиқи [кўрсаткичи-(и)н] нинг истеъмолдан қолиши айнан шу маъно ва вазифада келувчи қўмакчиларнинг фаоллашганлиги билан боғлиқ. Қараганг: **кўзун кўрди — кўзи билан кўрди; эртан — эрга билан; қишин-ёзин — қиши билан, ёзи билан...**

Қўмакчиларнинг вазифаси жиҳатидан келишиқларга яқинлиги уларнинг келишиқ парадигмасига тортилиши учун қўлай имконият яратади. Ўтмишда (ҳозир ҳам) чама, мўлжал, тахмин билдирувчи **-чоқ (<чагин)** қўмакчиларнинг **-га** формаси билан бирикши янги келишиқ қўшимчаси **-гача** (чегара келишиқи)ни шакллантирди. Ўзбек тили келишиқлари тизимига еттинчи келишиқ сифатида чегара келишиқини қўшиш грамматик формаларнинг ўзаро шартланган, бир-бирини тақозо этувчи алоқаларини кенг доирада ўрганиш имконини беради. Иккинчи томондан, туркийшунос олимлар синтетик (қўшимчалар билан шаклланган) келишиқлар қаторига аналитик (қўмакчилар билан шаклланган, шу воситалар орқали ифодаланувчи) келишиқларни ҳам қўшиш зарурлигини тавсия қилмоқдалар. Чунки грек-латин славян грамматикалари таъсирида уларга хос синтетик андоза

тўғридан-тўғри туркий тиллар, жумладан, ўзбек тилига кўчирилган. Бунда туркий тилларнинг ўзига хослиги ҳисобга олинмаган, келишик маъноси ва вазифасини ифодаловчи воситалар — кўмакчилар диққат-эътибордан четда қолган. Ҳолбуки, ўзбек тилида жуда кўп маъно ҳамда вазифалар ёрдамчи сўзлар орқали ҳам берилади. Буларнинг миқдори ва салмоғини ҳисобга олмаслик бир ёқлама хулосаларга олиб келади. Ўзбек тилида ҳам, бошқа туркий тилларда бўлгани каби, қуйидаги аналитик келишикларни белгилаш мумкин:

1. Билан кўмакчиси орқали ҳосил бўлган **восита-бир-тали** келишиги: **қалам билан, телефон билан, укаси билан**. . . Шўниси характерлики, қозоқ ва чуваш тилшунослари ҳам **менан > мэн;-на, -пэ** формаларини келишиклар сирасига киритишади. Ўзбек халқ шеваларида, оғзаки нутқда билан кўмакчиси синтетик форма — кўшимчага айланган: **мен билан > менминан > менман бо-расизми?**

Бу кўмакчи адабий матнларда ла шаклигача қисқаради **кўл билан > кўл била > кўл ила > кўл-ла**.

2. Учун кўмакчиси орқали ҳосил бўлган **мақсад-сабаб келишиги**: **укаси учун олмоқ, ўқиб учун келмоқ, айтгани учун хафа бўлмоқ**. . . Бу кўмакчи ҳам мавҳум (умумий) грамматик маъно ифодаланганлиги сабабли оғзаки сўзлашувда **чун** шаклига келиб қолади: **сен учун > сен-чун**.

3. Каби, сингари, қадар, янглиғ, мисол каби кўмакчилар орқали ҳосил бўлган **ўхшатиш-чоғиштириш келишиги**: **тош каби; тош сингари, осмон қадар**. . . Бу келишикнинг маъноси **-дай // -дек** ўхшатиш келишиги маъносига мос келади.

4. Ҳақида, тўғрисида кўмакчилари орқали ҳосил бўлган **изоҳлов келишиги**: **ҳаёт тўғрисида, онаси ҳақида**. . .

5. Устида, остида, бўйича кўмакчилари орқали ҳосил бўлган **ўрин келишиги**: **стол устида, масала бўйича**. . . Бу маъно ўрин келишиги **-даги** орқали ҳам изоҳланади.

6. Сабабли, орқасида кўмакчилари орқали ҳосил бўлган **сабаб келишиги**: **иш кўнлиги сабабли, шу воқеа орқасида**. . .

7. Остига, устига кўмакчилари орқали ҳосил бўлган **жўналиш келишиги**: **стол остига, уй устига**. . .

8. Остидан, устидан кўмакчилари ёрдамида ҳосил

бўлган **чиқиш келишиги**: **стол остидан, уй устидан** (7, 74-84).

Туркийшуносликда, ўзбек тилшунослигида кўмакчилар қайси сўз формасига кўшилишига қараб ҳам «бош келишикдаги сўз билан бирикадиган кўмакчилар», «бош келишикдан бошқа шаклдаги сўз билан бирикадиган кўмакчилар» тарзида тасниф қилинади. Лекин синтетик келишикка қандай қилиб аналитик келишик кўшилиши ҳақида гапириш мумкин? Профессор А. П. Ҳожиевнинг таъкидлашича, кўмакчили бирикувларда келишик формаси (синтетик форма) аналитик форма билан бири-киб, бир бутунликка айланади: **уйга қадар, кузга қадар** кабиларда ҳам жўналиш келишиги билан **қадар** кўмакчи бирликда бир формани — чегара маъносини ифодаловчи аналитик формани ҳосил қилади» (53, 46). Ҳақиқатан ҳам, вазифа нуқта назаридан кўмакчининг вазифаси олдинги ўринда туради, чунки синтетик келишик ё ноль формада туради, ё воситали келишикларнинг вазифаси бартараф этилган бўлади. Шунга кўра, аналитик келишиклар кўшма аффикслар каби икки қисмдан таркиб топади, бунда кейинги қисмнинг маъноси муҳимдир. Тилнинг системалилик табиатидан келиб чиққан ҳолда, аналитик келишикларни феъл аналитик формалари каби қуйидагича кўрсатиш мумкин: **Қалам билан, укаси билан, ўқиб учун, сен учун: Қ + билан, учун; уйга қадар, шаҳарга қадар: -га қадар; шунга кўра, биноан: -га кўра, -га биноан; стол устида, остида: . Ø + устида, остида; бундан ташқари: -дан ташқари; ишга кўра, яраша, қараб: -га кўра, яраша, қараб**. . . Бу формалардаги биринчи қисм ўз вазифасини адо қилиб, туташтирувчи бирликка айланган. Солиштиринг: феълдаги кўмакчилар ҳам асосда асли равишдаш формалари бўлган, лекин туташтирувчи элементга айланган **-б, -иб, -й, -ай** кўрсаткичлари орқали бирикади: **кўлиб юбормоқ, айлиб қўймоқ, айта солмоқ, сўрай кетмоқ**. . . Ана шунга биноан, феъл аналитик формалари юқоридagi мисоллардан **-иб юбор, -иб қуй, -а сол, -й кет**-тарзида ажратилади (36).

Демак, кўшимчаларга вазифадош бирликлар орасида отдаги аналитик келишик формалари билан бирга, феълнинг аналитик формалари ҳам муҳим ўрин тутади. Маълумки, феъллар мустақил ҳамда ёрдамчи феълларга бўлинади. Ёрдамчи феъллар асосий белгиларига қараб уч гуруҳга бўлинади: 1) сўз ясаш учун хизмат

қилувчи ва боғлама вазифасини бажарувчи ёрдамчи феъллар: **бўл, қил, -эг, айла** феъллари; 2) феълларга бирикиб турли қўшимча маъно ифодаловчи ёрдамчи феъллар. Булар «кўмакчи феъллар» деб юритилади; 3) феъллар, шунингдек, отлар билан қўлланиб, турли маъно ифодаловчи ва ёрдамчи вазифаларда қўлланывчи феъл: **эди, экан (57, 5)**.

Юқорида қайд қилинган феъллар ёрдамчи морфемалар бўлиб, улар морфем-морфологик сатҳ нуктаи назаридан қўшимчалар билан вазифадошир. Ёрдамчи феълларнинг бир гуруҳи **-бўл, қил, -эг, айла** морфемалари «от+феъл» аналитик сўз ясаш қолипнинг иккинчи қисми бўлиб келади. Шуниси харақтерлики, феъл ясовчи **-ла** қўшимчаси қанчалик маҳсулдор бўлмасин, унинг от типидagi асосларни зарур ҳолларда феълга олиб ўтиш қобилияти чеклангандир. **-ла** қўшимчаси қўшила олмайдиган, ички формаси, бирикувчанлиги мос келмайдиган ҳолатларда феълга айлангириш вазифаси **қил-, -эг-, айла-, бўл-** морфемалари зиммасига юкланади.

Солиштиринг: **таъзим -эг [таъзимла (?)], рухсат -эг [рухсатла (?)], яқсон қил [яқсонла (?)] ...** Айрим ҳоллардагина аналитик феъллар **-ла** қўшимчаси билан синоним муносабатда бўлади: **тасдиқламоқ — тасдиқ қилмоқ**. Умуман, бу масала махсус ўрганилиши лозим.

Маълумки, сўз туркумлари сирасида феъл бошқа тил таъсирига кам тортиладиган туркумдир. Масалан, ўзлашмалар от сўз туркуми таркибини сезиларли равишда ўзгартириб туради. Феълдаги аналитик сўз ясовчи воситалар кўпинча ўзлашмалар билан бириккан ҳолда учрайди. Афтидан, уларнинг бир қисми тожик тилидан морфем таржима — калькаш йўли билан ўзлаштирилган: **рухсат кардан — рухсат қилмоқ, яқсон кардан — яқсон қилмоқ, қабул кардан — қабул қилмоқ**. Русча -байналмилал сўзлар **ремонтироватъ, оперироватъ** каби ўзбек тилига **ремонт қилмоқ, операция қилмоқ** тарзида ўзлашган.

Эди, экан, эмиш ёрдамчи морфемалари феъл категориялари доирасида хилма-хил маъноларни ифодалаб, синтетик морфемалар — қўшимчалар каби вазифа бажаради (кўмакчи феъллар ҳақида юқорида фикр юритилди). **Эди, экан, эмиш** ўзи бирикиб келган форма билан замон ва модал маъноларни ифодалайди: **-тан эди, -са**

эди, -(и)б эди, -(а)р эди.: Бу жиҳати билан бу формалар қўшма аффиксларга ўхшайди, шу сабабли нутқда яхлитланган ҳолда ҳам қўлланади: *борган эди — борганди, кўрса эди — кўрсайдди, бориб эди — борувди, борар эди — борарди*.

Умуман, қўшимчасини, қўшимчаларга вазифадош бирликлар тил тизимидаги ўрни, мавқеи жиҳатидан ранг-барангдир. Уларнинг табиатини атрофлича ўрганиш морфемаларнинг моҳиятини очиш имконини беради.

МОРФОНОЛОГИЯ ВА МОРФОСИНТАКСИСНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Маълумки, ўзбек тили тарихида сингармонизм қонуниятининг мавжудлиги морфемалар — ўзак ва қўшимчаларнинг бир неча шаклларда қўлланишига олиб келган. Бу ўзбек халқ шеваларида у ёки бу даражада сақланиб қолган. Ҳозирги ўзбек адабий тили сингармонизмни асосдан ажратилгандан сўнг морфем қурилиш бирликлари бир қолипдаги (стандарт) шаклларга айланди, бир морфеманинг нутқдаги кўринишлари кескин кайиди, амалда кўпгина ўринларда морфема билан унинг нутқдаги муайян кўриниши — морф ўргасида тенглик юзага келди. Ҳолбуки, ўзбек халқ шевалари ва оғзаки сўзлашувда ўзак ва қўшимчаларнинг шаклий ранг-баранглиги — сингармонизмни ҳамда морфонологик вариантлари сақланиб қолган. Масалан, академик Ш. Шобдураҳмоновнинг кўрсатишича, Тошкент шева-сида тушум-қаратқич келишигининг 19 ассимилятив шакли бор: ад.-орф: **ни // -нинг шевада: -ви, -ги, -ғи, -ди, -жи, -зи, -ли, -йи, -ки, -ми, -пи, -ри, -си, -ти, -хи, -ҳи, -чи, -ши (32, 46)**. Бир томондан, морфемаларни бир хил шаклга келтириш ўқитиш ишларида қулайлик яратса, иккинчи томондан, тилни суний камбағаллаштириш, миллий асосидан узоқлаштириш, шакл хилма-хиллигини тугатишга олиб келади. Фикримизча, адабий тил нормалари ишлаб чиқилаётганда, халқ тили ва шеваларидаги морфем шакллар атрофлича кўриб чиқилиши, этакки ўзбек шеваларига хос морфонологик қонуниятлар аниқланиши зарур.

Сўз морфем тузилишидаги фонетик-фонологик ҳодиса ва жараёнлар, уларнинг сўз таркибидаги чегараларини белгилашдаги мавқеи қадимги хинд грамматикачиларининг эътиборини тортди. Кейинчалик бу ҳоди-

салар махус бўлим — морфонология ёки фонеморфо-логия номи билан ўрганила бошланди. Уларнинг бир қисми И. А. Бодуэн де Кургенэ томонидан «Фонетик альтернациялар назарияси тажрибасидан» (1895) асаридан умумлаштирилган. У бир морфеманинг морфлари ўртасидаги муносабат ҳақида фикр юритар экан, инсон онгида шакл фарқи билан муайян руҳий-семасиологик ва морфологик фарқларнинг юзага келишига алоҳида эътибор беради. Бунда олим фонетик альтернациялар (ўзгаришлар)нинг функционал табиати ҳамда морфологик шартланганлиги ҳақидаги ғояни илгари суради.

Морфонологиянинг ҳақиқий тарихи фонологиянинг узил-кесил шаклланиши, ҳажм ва мундарижасининг аниқ белгиланишидан бошланади. Натигада айрим ҳодисаларни фақат фонология заминидан изоҳлаб бўлмаслиги, уларнинг табиати соф фонетик-фонологик характерда эмаслиги аён бўла бошлайди. Фонология ва морфонологиянинг асосчиси рус олими Н. С. Трубецкой морфем ўзгаришларнинг табиати ва ҳажмини тадқиқ этish морфонологиянинг бош вазифаси эканини таъкидлайди (27, 80).

Туркийшунос олим В. В. Радлов 1906 йил немис тилида эълон қилинган «Туркий тиллар морфологиясига кириш» номли мақоласида морфемаларнинг ёндошлиги, қатор келиши (агглютинация) қонунияти бир қанча фонетик ҳодисалар билан зич боғланганлигини қайд этади ва бу ҳодисаларни умумлаштириб **гиперагглютинация** деб номлайди (**гипер** — *ер, тоқорисида, устида, у ёки бу томонда*, **агглютинация** — *лат, уламоқ бириктирмоқ*); морфемаларнинг — агглютинацияларнинг бириктиш жараёни фонетик ҳодисалар билан уйғунлашиб кетади. Бунда морфемаларро туташтирувчи унлининг пайдо бўлиши, икки ўзаро дуч келган унлининг дифтонг ёки чўзиқ унлига айланиб кетиши ёки бир унлининг тушиб қолиши, талаффуз ноқулайлигини йўқотиш мақсадида бир ундошнинг орттирилиши, ўзак ёки қўшимча таркибидаги жарангсиз ундошни жаранглига айлантириш, ўзак охирининг аффикс таркибидаги товуш билан ассимиляцияси каби қатор ҳодисалар юз беради (12, 109). Ўзбек тилшунослигидагина эмас, балки туркийшуносликда ҳам бу ҳодисаларнинг ўрганилиши профессор А. Ғ. Ғуломовнинг «Ўзбек тилида тарихий сўз ясалиши масалалари» (Тошкент, 1955) докторлик ишида мукаммал

тадқиқ этилган ва бу жараёнларнинг бир қисми «аффиксацияга ёндош ҳодисалар» деб аталган.

Ўзак ва аффиксларнинг ўзаро бирикиши (морфосинтаксиси) чоғида қуйидагича ҳодисалар юзага келиши мумкин:

1. Товуш алмашиши: 1) унлиларнинг алмашиши: *ишла — ишлов, сўра — сўроқ (а) о; от — ата, соч — сана; о/а*. 2. Ундошларнинг алмасуви: *кўрак — кўраги; к/т...; чирила — чирилдоқ, шижирла — шижилдоқ — шижилдоқ; р (л) д; борар — бормас; р с / аслида р/з/ с/*. 2. Унлининг чўзилиши: *жилм ўтирди — жи: м ўтирди... 3. Товушларнинг тушиши:*

1. Унлиларнинг тушиши: *улуғ — улғай, ўйин — ўйна, 2. Унлиларнинг тушиши: қарс-қурс — қасир-қусур, қочқоқ — қочоқ, пастай — пасай, 4. Товушларнинг иккиланиши: иси — иссиқ, ачи — аччиқ. Маза — маза, бошига — бошига, нима — ниммага; бунда услубий ва маъно фарқи сезилади. 5. Товуш ортириш: парво — парвойинг, хато — хатойинг. 6. Товушларнинг ўрин алмашиши: ўг+ран — ўрган, ёғ+мур — ёмғир, тук+ли — тулки... (41, 42).*

Кўринадики, бундай ўзгаришлар морфологик характерга ҳам эга; буларнинг ҳам фонетикага, ҳам морфологияга алоқаси бор» (41, 378). Демак, морфонология аффиксация билан боғланган, умуман, ўзак ва қўшимчалар, сўзларнинг ўзаро бирикиши жараёнида фонетик восита ва ҳодисаларнинг морфологик қўлланилишини ўрганадиган соҳадир. Морфонология фонология ва морфонологияни туташтириб турувчи соҳа бўлганлиги учун унда морфем бирикларнинг фонологик тузилиши ҳам ўрганилади (15, 315—316).

Профессор А. Ғ. Ғуломов ўзбек тили ва қўшимчалари фонологиясида бир бўғинли ўзак типик ҳолат бўлиб, унинг фонетик жиҳатдан қуйидагича турлари бор деб кўрсатади: 1) бир унли (**у** каби); 2) унли+ундош (**от** каби); 3) ундош +унли (**де** каби); 4) ундош+унли+ундош (**бош том** каби); 5) унли+ундош+ундош (**ост уст** каби); 6) ундош+унли+ундош+ундош (**тўрт, қирқ** каби); 7) ундош+ундош+унли+ундош (**брак** каби); 8) ундош+унли+ундош — ундош+ундош (**пункт** каби); 9) ундош+ундош+унли+ундош+ундош (**фронт** каби). Улардан иккинчи ва тўртинчи турлар кўп, учинчи тури эса жуда оз учрайди (44, 288, 289).

Профессор И. А. Баскаков туркий тиллардаги ўзак

морфемаларнинг барча турлари «ундош + унли + ундош» моделининг кейинги ўзгариши ва тараққиётдан тузилган деб ҳисоблайди ва ўзақларни фонетик тузилишига кўра бирламчи ўзақ морфемалар ҳамда иккиламчи ўзақ морфемаларга ажратади. Бирламчи ўзақ морфемалар қуйидагича тузилишига эга:

А. Содда ўзақлар:

- I. Ёпиқ: 1) ундош + унли + ундош; 2) (ундош) + унли + ундош.
II. Очиқ: 3) ундош + унли + / ундош /; 4) (ундош) + унли + (ундош).

Б. Мураккаблашган ўзақлар

III. Ёпиқ: 5) ундош + унли + ундош + ундош (< ундош + унли + ундош + ундош);
6) (ундош) + унли + ундош + ундош (< ундош + унли + ундош + ундош).

IV. Очиқ: 7) ундош + унли + ундош + унли (< ундош + унли + ундош + унли);
8) (ундош) + унли + ундош + унли (<) ундош + унли + ундош — унли) (3. 182—184).

Еттинчи ва саккизинчи тип асосан, бошқа қариндош бўлмаган тиллардан ўзлашган ўзақлардир.

Иккиламчи ўзақ морфемалар юқоридаги ўзақ типларининг турлича бирикувидан ҳосил бўлган бирликлардир.

Академик А. Н. Кононовнинг фикрича, дастлабки ўзақлар унли, ундош + унли, унли + ундош тузилишида бўлган. Ҳозирги тилларда кенг тарқалган «ундош + унли + ундош» кўринишидаги ўзақлар охирида жойлашган ундош Э. В. Севортян, Б. М. Юнусалев, А. Зайончковскийлар ҳам шундай фикр тарафдошларидир ё даража кўрсаткичи (фёъл асос-ўзақларда), ё сўз ясовчи қўшимча (ог асос-ўзақларда) саналади: бунда фёъл — от ўзақ-асосларнинг маъно қоришиқлиги (грамматик синкретизми) ҳодисаси кузатилади: *йа — н «гореть» йа + к — жечь», йа — л (воспламеняется), то — к — «сбытый», то — й «пир», то — п — «полный» ...* (11, 76—77).

А. М. Шчербак ҳам унли, ундош + унли, унли + ундош типидagi ўзақларни ундош + унли + ундош бирикүвидagi модель тараққиети билан тушунтириб бўл-

маслигини алоҳида қайд этади, чунки ана шу тип, бош ўзақ типлари каби, барча ҳолатларда ҳам бирламчи харақтерга эга эмас. Шунингдек, унли + ундош кўринишида тузилган ўзақлар олдидан *й, в, ғ* ундошларининг уланиши (протезаси) ўзакнинг фонологик тузилиши масаласига ойдинлик киритиш учун типологик ўлчовларни татбиқ этишни тақозо этади (35, 109).

Ҳозирги ўзбек тилида бир бўғинли ўзақ сўзларнинг тил (луғат)даги миқдори ва нутқ (текст)да қўлланилиш даражаси қуйидагича: ундош + унли + ундош тури луғатда — 59 фоиш, нутқда — 65 фоиш; ундош + унли + ундош + ундош тури — луғатда 28, нутқда — 8 фоиш; ундош + унли + ундош: луғатда ва нутқда 5 фоиш. Натига очиқ бўғинларнинг миқдоран луғатга қараганда нутқда орта боришини кўрсатди (2, 27).

Махсус тадқиқотлардан маълум бўлишича, тил сезгирлиги (интуицияси) омилига биноан, етти-саккиз ёшгача бўлган болалар нутқда очиқ бўғинларда, шу ёшдан кейинги ва катта ёшлиларда ёпиқ бўғинларда кўпроқ қўлланар экан; бу туғма ҳолат бўлиб, сўз бошида очиқ бўғин айтилиш ва эшитилиш жиҳатидан соддаллиги ва қўлайлиги билан ажралиб туради (13, 111).

Морфемаларнинг энг муҳим типи, ўзақ морфемалар бўлиб, улар ҳар бир тилда ўн мингларча миқдордан таркиб топадиган очиқ тизим элементларидир. Тил ўзақларнинг асосий қисмини фонетик-фонологик жиҳатдан қўлай (оптимал) ҳолатга келтирган. Кўпгина тилларда, жумладан, ўзбек тилида ўзақларнинг мутлақ кўпчилиги ёпиқ бир бўғинлидир (13, 111; 30, 133—134).

Олд қўшимчалар тарихан мавжуд бўлмаган туркий тилларда, ўзбек тилида дастлабки бўғин, сўз боши, маъно қиймати, информация ташиб келиши нуқтаи назаридан етакчи мавқега эга, чунки моддий асос — ўзақдаги маъно сўз охирига томон турлича даражада аниқлана боради. Шунинг учун сўзнинг бош қисми охирига нисбатан турли фонетик-фонологик ўзгариш (деформация) ларга кам учрайди (24, 444—445).

Ўзақ икки ва кўп морфемали сўзларда кўпинча етакчи, бош морфема бўлганлигидан қўшимчага нисбатан фонетик барқарорлиги, турғунлиги ва камвариантлилиги билан ажралиб туради.

Ўзбек тили морфемикасининг алоҳида соҳа сифатида ажратилиши, туркийшуносликда морфосинтаксис

морфоморфология, морфосемасиология, морфофонология каби йўналишларнинг юзага келиши сўз морфем тузилишининг кўп хусусиятлиги туфайли бўлиб, маъноли (семантик) ҳамда маъносиз (асемантик) ҳодисаларнинг сўз қурилишидаги муносабати ҳам ана шу хусусиятларга бевосита алоқадордир.

Агглютинация қонунлари асосида тузилган сўзда икки ёқлама бирликларнинг — морфемалар ҳамда турли морфофонологик жараён ва ҳодисаларнинг ёндош ҳоллари мавжуд. Бу нарса В. В. Радлов, А. Н. Кононов, А. Ғ. Ғуломов каби олимлар томонидан асемантик ҳодисаларнинг бир тури сифатида ўқилиб, «туташтирувчи товушлар», «бириктирувчи унлилар», «орттирма товушлар» атамалари билан номланган.

Туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек тили морфемасининг ўзгарувчан табияти ҳамда бу тизимда турли хил тарихий-генетик ва функционал ўзгаришларнинг узлуксиз содир бўлиб туриши ҳоллари мазкур муносабатларнинг табиятини кенгроқ доирада — морфотактика (морфемалар қўшилиши) нинг барча бўғинларида — ўрганиш заруратини вужудга келтиради.

Бу «соҳа», яъни «морфемалар синтаксиси» ҳам, худди сўз бирикмалари ва гап характеридаги синтактик бутунликларда кузатилгандек, ўзига хос боғловчи воситаларга эга. Айни шу ўринда мазкур воситаларнинг тил маъно тизимида муносабатини аниқлаш ва уларнинг морфем доирадаги мақомини белгилаш вазифалари келиб чиқади. Масалан, маъноли бирликларнинг асемантиклашуви жараёнлари билан янада мураккаб-лашади.

Морфемаларнинг бирикиши эҳтиёжлари учун хизмат қиладиган асемантик элемент (техник бирлик, структура, конструкция, интерфикс) лар функционал табиатига кўра, икки хил гуруҳланади: а) маънога таъсир қилмайдиган соф морфофонологик элементлар; б) маънога маълум даражада таъсир қилувчи структур элементлар.

Маънога таъсир қилмайдиган соф морфофонологик элементлар (асемантик бирлик ёхуд асемантемалар) ҳам, маънога маълум даражада таъсир қилувчи структур элементлар ҳам тил морфемика тизимида кўп учрайдиган ҳодисалар саналади. Бундай бирликларнинг вужудга келиши, асосан, қуйидагича:

1. Консонант ҳамда вокал бириктувлар («ундош+ундош», «унли+унли») дан қочиш тамойлининг мавжудлиги туфайли вужудга келади. Бунда маълум ҳолатларда бу бирикув қисмлараро туташтирувчи товушлар пайдо бўлади: **китоб-(и)-м, бор-(а)-йлик, кўр-(и)-б** консонант бирикувлар); **де-(й)-арли, де-(й)-иш** вокал бирикувларда; туташтирувчи товушлар қавсга олинган/Солштиринг, оғзаки нутқда: **оила-ойила**.

2. Чўзиқликни қоплаш талаби билан вужудга келади: Масалан: **тепо-нғич, бўлғу-в-си, чолғу-в-чи, кўрса-й-ди, ҳақ-қ-и, ҳис-с-и, эга-л-ла** каби сўзлар таркибидаги **-н-, -в-, -в-, -й-, -қ-, -с-, -л-** элементлари, биринчидан, форфосемантик бирлик — морфемаларни ўзаро бириктирса, иккинчидан товуш жиҳатидан табиийлаштириш қонуниятига кўра фоносемантик бирикувларни айтишга қўлай ҳолга келтиради, уларни типик бўғин кўринишиларига тенглаштиради.

Ана шу тенденциянинг кучи, айниқса, грамматик ясалиш характерида бўлган редупликатив форма (қип-қизил, ям-яшил, бус-бутун, типпа-тик, лиммо-лим каби) ларнинг ҳосил бўлишида яққол кўринади. Муҳими шундаки, ортирилган структур асемантик элементлар ва уларнинг бирикуви (п, м, с, пл, мм) талаффуз ноқулайлигини бартараф этиш, қисмларни боғлаш билан биргаликда, маънонинг реаллашувида актив қатнашиб, морфем тизим бирликларига жуда яқинлашади.

3. Сўз таркибиде геминат — қўш ундошлар пайдо бўлиши жараёни ҳам асемантемаларни вужудга келтиради: **дарахтнинг уччида, чч; қизингни бошининга ур: зз; шш (9, 1)**. Геминатларнинг пайдо бўлиши баъзан сўз маънолари ва маъно нозикликларининг фарқланишига ҳам олиб келади: **бошқаган (бошқадан), ҳалитган, зўрғатган**.

Кўринадики, сўз морфем тузилишининг асемантик элементлари соф синтактик ҳамда фонетик вазифа (бириктириш, талаффуз ноқулайлигини бартараф этиш) билан чегараланибгина қолмай, тил семантикасига, мазмун томонига ҳам таъсир ўтказади. Агар туташтирувчи, бириктирувчи товушлар (-й-, -у-, -а-, -и-) фонологикструктур вазифа бажарса, такрорлаш (редупликация) ва геминация ҳодисаларида бу вазифа ёнига маънони реаллаштириш, кучайтириш каби вазифалар ҳам қўшилади. Кейинги вазифа билан улар мор-

фемалар сатҳига яқинлашса-да, уларни икки ёқлама тил бирликлари сирасига киритиш мумкин эмас. Асемантик элементларнинг бу вазифаси маъно кучайтиришининг фонетик воситалари сифатида характерланади (бу яна бошқа фонетик воситалар, масалан, унлининг чўзилиши орқали ҳам билдирилиши мумкин: **ка: тга, уззу: кун**). Лекин айрим маънога эга бўлмаган элемент давр ўтиши билан, маъноли элемент тарзида ҳам ўқила бориши мумкин. Масалан, сифатдошнинг тарихий формасини ҳосил қилувчи **-ғучи** аффикси тараққиётида айни шу ҳол кузатилади: бу қўшимча ва унинг вариантларидаги биринчи ундошнинг тушиб қолиши (бу товушлар, айниқса, **ғ** товуши қисқаришга жуда мойил) натижасида унлидаги аввалги билинар-билинемас чўзиқлик (**— гу: ни >— у: чи**), кучаяди, буни қоплаш учун **в** ундоши ортирилади (1956 йилгача бўлган имло ўлчовини эсланг: **келучи, боручи**; бу тил ҳодисаси ўша йили қабул қилинган имло қоидаларида мустақамланган: **келувчи, борувчи**). Бу ҳолат шундан далolat берадики, морфофонологик ўзгаришлар сўз таркибини хиралаштириши, семантик элементларни белгилаш қийинчилигини туғдириши мумкин. Шу сабабдан бўлса керак, илмий адабиятларда **-(у) вчи** аффиксининг **-(у) в** компоненти ҳақида номи ясовчи форма деб кўрсатилади, ҳолбуки, **-(у) в** нинг бу тарзда ўқилиши кейинги тасаввурлар натижасидир. Аслида **-ув** формасидаги **-у**-қолдиқ элемент **-(ғу)** шаклининг қисқаришидан ҳосил бўлган), **-в** туташтирувчи товушдир. Демак, асемантик элементларнинг сўз таркибидаги мавқеини эътиборга олмаслик тил далилларини тарихий ҳамда ҳозирги нуқтаи назардан талқин қилишда субъектив ёндашишни кучайтиради. Масалан, айрим манбаларда жамловчи сон ясовчи **-ала** аффиксининг **икки, уч** (баъзан **тўрт**) сўзларига бевосита қўшилиши, **тўрт, беш, олти, етти** сўзларига доналик сон ясовчи **-та** ёрдамида бириктириши ҳақида гапирилади: **тўртталамиз, бешталамиз /бешчаламиз/**, **олтитталамиз** (39, 328). Лекин бу ўринда сийрак қўланувчи **олтиттала, еттитала** (сўз таркиби узайган савийин айтишга ноқулай бўла боради, шунинг учун у қисқаришга интилади; ёки қисқа эквивалентлари қўлланилади: **олтала, еттала, олтов, егтов каби**) формаларидан ташқари, **уч, тўрт, беш** сўзларида геминация ҳодисаси юз беради: **уччала, тўрттала, бешчала (бешчала)**

(10, 47). Демак, бевосита ҳамда бевосита қўшилиш ҳақида фикр юритиш бу ўринда мустақил морфема билан асемантик элементлар функциясини қориштиришга олиб келади.

Сўз тузилишида семантик ва асемантик элементлар муносабатидаги энг муҳим қирра бу семантема (морфема) ларнинг асемантик элементлар вазифасида қўллана бориши ва улар фондини тўлдирди бориши хусусиятидир, албатта.

Морфемалар асемантиклашуви десемантизация жараёни билан боғланади. Одатда, оралиқ ҳалқаларда келувчи аффиксал формалар десемантизация ҳодисасига нисбатан кўпроқ учрайди: гиперагглютинация (В. В. Радлов) ёки фузия (А. Н. Кононов) қонунари асосида тилда янги ўзақлар («нофаол ўзақ+нофаол аф.» муносабатидан), янги аффикслар («аф+аф» муносабатидан) ҳамда морфофонологик-структур элементлар пайдо бўлиб боради. Буни бирмунча кейинги тарихий далиллар ҳам тасдиқлайди. Масалан, **бур-бура, сўр-сўра, қиз-қизи, тўз-тўзи, биг-бити** формаларининг «бир марталик-давомийлик» қарама-қаршилиги сўлиб, маъно тенглиги вужудга келган¹. Семантик чизги-ларнинг хиралашуви интенсивлик формаларининг қўшимча (факультатив) йўсинда қўлланишига олиб келади: **қизмоқ — қизимок, тўзмоқ — тўзимок**. Шу билан бирга, кейинги феъл сўзларнинг шакл ўзгаришида бу элемент туташтирувчи товуш мақомини эгаллайди: **қиз-(и)-ди, қиз-(и)-ш-ди, қиз-(и)-ган, қиз-(и)-т-ди**. Солиштиринг: **бити-ди: бит-(и)-к, юру—ғ: юр-(у)-ғ**. Узбек тили тарихига оид юқоридаги каби бошқа бир қарама-қаршилиқнинг (кулғон — кулағон, борғон — борағон) барта-раф бўлиши «аффикс таркибининг кенгайиши» (А. Зайончковский, А. Ғ. Ғуломов) га сабаб бўлган (**-ағон** ҳозир сифат ясовчи қўшимча ҳукмида қаралади). Шунга ўхшаш, лекин бошқача ҳолат **бириси, бутуниси, шуниси, буниси, кўписи** (болалар нутқида, уларга қаратилган катталар нутқида ҳам: **кўлиси, оёқиси, қонниси, бунниси**) сўзларида ҳам мавжуд: бунда такрор ишлатилган эгалик аффиксларидан бири **(-и)** семантема (аффикс

¹ Бу жуфтликдаги кейинги формаларни П. М. Мелиоранский «ёйиқ ўзақлар» деб атаган эди. Қаранг: Араб-филолог о турецком языке». С.-Петербург, 1900, стр. 59-64.

морфема) таркибини кенгайтирмаган, балки икки ундош орасида уларни туташтирувчи товушга айланган. Шуниси ҳам характерлики, айрим морфемаларнинг асемантиклашувига уларнинг функционал жиҳаги туртки беради. «Туташтирувчи равишдошлар» деб аталувчи ҳодисалар ҳосил қиладиган **-а, -й, -б** семантемаларида аналитик формалар истеъмолининг фаоллашганлиги туфайли вазифа сатҳининг мавқеи уларнинг мазмун сатҳини деярли инкор этиш даражасида кучайган, на-тижада бу морфемалар асемантик бирликлар ҳуқуқида феъл негизини кўмакчи феъл билан туташтирадиган бирликларга айланган.

Тил моделларига хос тараққиёт ҳам айрим сўзларда аффикс таркибининг кенгайиб, оралик компонент маъносининг унутилишига маълум даражада ёрдамлашади: **коригсаг > корсаг (кўрсаг)**. Бунда **-са** элементининг десемантизациялашуви **-т** аффикси семантикасининг бутун комплекс **(-саг)** га ёйилишига сабаб бўлган.

Узаро синонимик ёки функционал яқин аффиксларнинг сўз таркибида унинг маъносини кучайтириш, аниқлаштириш вазифалари билан такрорланиб келиши ҳоллари ҳам мавжудки **(тойчоқча: чоқ-ча, бўта-лоқча: -лоқ-ча, эргагача: -га -ча, эртага сўзи равиш томон силжиган: оқишроқ: -иш-роқ қорачароқ: -ча-роқ, кичкинагина: -кина-гина, тортишишди, қучоқлашишди: -иш-иш)**, уларда ўзакка яқин турган қисмнинг маъно ҳиссасини аниқлаш қийинчилиги туғилади. Бунинг сабаби аниқ: маъноси хиралашган, **аморф** элемент унинг айни шу маъносини билдирувчи бошқа элемент эвазига тўлдирила боради. Натижада морф компонент асемантик элементга айланади. Солиштиринг: **чиқ: чи-ҳар: чақиртир, ўқи; ўқит; ўқиттир; кел; келтир; келтир-тир** формаларида ҳам юқоридаги хусусиятлар мавжуд-дек тасаввур этилади, лекин уларда ҳар бир кўрсаткич шахс даражаланишини бирор даражада акс эттиради, функциядош морфемаларнинг бири морф даражасида асемантик бирликка айланмайди.

«Иккиламчи турланиш»¹ («двойное склонение») деб аталган ҳодисаларда кузатилганидек, сўз ясовчилар

¹ Қариндошлик билдирувчи сўзлар, агар улар умумлашган, кўчма маънода келмаган бўлса, келишк қўшимчалари билан турланганда, эгалик қўшимчаларининг қатнашиши талаб этилади: **ота-м-га, ота-нг-га...**

тизимига хос маъноли элементлар ҳам ўзига нисбатан олдин ва кейин жойлашган бошқа элементларни асемантик бирлик сифатида боғлаш вазифасини бажаради.

Масалан, тожик тилидаги **намгарӣ, одамгарӣ** каби сўзларнинг ўзбекча эквивалентларида **-чилик** аффикси иштирокдаги «ўзак + -чилик» модели қўлланмайди: уларнинг ички формалари, валентлиги мос келмайди. Шунда **-гар** (асли **-гарӣ**) ўз морфологик моҳиятини йў-қотган ҳолда туташтириш вазифасини бажаради. У **қўшма аффикс (-гарчилик)** таркибий қисми сифатида аналогия йўли билан ўзбекча асосларга ҳам қўшилаве-ради: **ёғингарчилик, оға-инигарчилик, эрувгарчилик**. Ёки шунга яқин ҳодиса, **қариллик-қаричилик, кулол-лик — кулолчилик** параллелизида **-чи** кучсиз бўлса-да, умумийликни кучайтиради (ёки бунинг акси).

Сўз қурилиши жараёнида семантик ва асемантик элементлар муносабатини текшириш диахрониянинг синхрония билан, тил меъёрлари билан алоқасини ҳамда уларнинг моҳиятини аниқлаштиришга хизмат қилади. Масалан, ҳолат маъносидagi **-ганча** аффиксли равишдошдан пайт маъносини билдирувчи **-гунча** ра-вишдошининг фарқланганлиги ҳақидаги фикр кенг тарқалган. Ҳолбуки, **-гунча** формаси **-гу** (келаси замон сифатдоши) ва **н** (орттирма товуш ёки эгалик аффиксининг қолдиғи) қисмларидан таркиб топганлиги аниқ. Ёки турли матнларда, айниқса, вақтли матбуотда ўзбек тилининг етакчи морфонологик хусусиятлари етарли даражада ўрганилмаганлиги сабабли, **инишом — иниш-ийш, даввом — даввойинс; келяпти — келяпти, боряп-ти — боряпти** каби икки хил ёзилишларга йўл қўйил-моқда. Бунда, албатта, маъно омилли ҳисобга олинishi зарур. Чунки бирор вазифага эга бўлмаган элементнинг тезроқ барҳам топиши қонуний ҳол саналади.

Тилшуносликнинг умумий муаммоларига бағишланган ишларда бирор элемент сўзнинг маъно доирасига услубий нозикликларни қўшса, у асемантика ҳисобла-ниши керак, деган фикрлар учрайди. Бу фикрлар маъ-но нозикликлари сўзнинг маъно тузумидан ташқарида туради, деган ғояга асосланади. Турли нутқ услубла-рида учровчи ва «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (М., 1981) дан ўрин олган **айёрлик — айёргарчилик — айёргарлик; аҳиллик — аҳилчилик; агнамоқ — агана-моқ; тўқай — тўқайзор — тўқайстон, тўқайзорлик —**

тўқайлик; омбор — омборхона; дўкон — дўконхона; қия — қиялик; дўнг — дўнглик каби мисолларда, грамматик қурилишдаги **бормоқ** — **бормоқлик**, **бориб** — **борибон** типидagi сўзларда «иккиламчи», «ёйик» ёки «кенгайган» формалардаги **-гар**, **-чи**, **-а**, **-зор**, **-лик**, **хона**, **-он** элементлари асосий маънони кўчсиз модификациялаш, маъно ҳамда вазифани кучайтириш хусусиятига эга. Бу хил бириктувларни тил меъёрларини белгилашнинг асосий йўналишлари бўйича ўрганиш маъно омилларининг аҳамияти, кесишув нуқталари масалаларини ойдинлаштиришга кўмаклашади.

АДАБИЕТЛАР РУЙХАТИ

1. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. Ташкент, Фан, 1967.
2. Авазбаев Н. Структура слога и языках различных типов. Ташкент, Фан, 1968.
3. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.: Наука, 1979.
4. Баскаков Н. А., Содиқов А. С., Абдуазизов А. Умумий тил-шунослик. Тошкент, 1979.
5. Бегмагов Э., Незьмагов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси // «Ўзбек тили ва адабиёти» журналі, 1989, 6 (бундан кейин — УТА).
6. Бодуэн де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. Том 2. М.: Наука, 1963.
7. Ганиев Ф. А. О синтетических и аналитических падежах // Вопросы тюркологии, Казань, 1970.
8. Гвоздев А. Н. Современный русский язык. Г. Т., М.: Просвещение, 1973.
9. Гулямов А. Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке // Научные труды ТашГУ, вып. 211. Ташкент, 1963.
10. Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, ч. 1. Аффиксация. Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1955.
11. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. Л., Наука, 1980.
12. Кононов А. Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971.
13. Касевич В. Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. М.: Наука, 1983.
14. Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа. М.: Наука, 1974.
15. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. Яценева В. Н.). М.: Сов. энциклопедия, 1990.
16. Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке, С. Петербург, 1900.
17. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Прогресс, 1960.
18. Плоткин В. Я. Строй английского языка. М.: Высшая школа, 1989.
19. Рахматуллаев Ш.-дек форманти ҳақида. УТА, 1977, 1.

20. Раҳмагуллаев Ш. Оғларда негизлар (биринчи мақола), УТА, 1971, I.
21. Раҳмагуллаев Ш. Оғларда негизлар (иккинчи мақола), УТА, 1971, I.
22. Раҳмагуллаев Ш. Семма — мустақил тил бирлиги, УТА, 1981, 5.
23. Решетова Л. В. Об узбекской грамматической терминологии // «Русский язык в узбекской школе», 1962, 5.
24. Серебренников Б. А. О некоторых фонетических особенностях конечных формативов // Современные проблемы литературоведения и языкознания. М.: Наука, 1974.
25. Сосюр Ф. де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977.
26. Сравнительно — историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1988.
27. Трубецкой Н. С. Морфологическая система русского языка // Избранные труды по филологии. М.: Прогресс, 1987.
28. Усмонов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши. Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари, 42-том, 1-китоб, Тошкент, 1963.
29. Чинглей Г. С. Вопросы тождества морфемы и супплетивизм. Кишинев, 1980.
30. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. М.: Просвещение, 1968.
31. Шведова Н. Ю. Об активных потенциях, заключенных в слове // Слово в грамматике и словаре. М.: Наука, 1984.
32. Шоабдурахмонов Ш. Ассимилятив қўшимчалар. УТА, 1990, I.
33. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). М.: Наука, 1977.
34. Щербак А. М. Последовательность морфем в словоформе как предмет специального исследования // «Вопросы языкознания», 1983, 3.
35. Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.
36. Юлдашев А. А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука, 1965.
37. Ярцева В. Н. Предисловие // Слово в грамматике и словаре. М.: Наука, 1984.
38. Якобсон Р. О. Круговорот лингвистических терминов. // Фонетика, фонология, грамматика к 70 л. А. А. Реформатского. М.: 1971.
39. Ўзбек тили грамматикаси, II томлик, I том, Тошкент, 1975.
40. Қосимхужаева О. Сўзнинг морфологик таркиби. Тошкент, 1963.
41. Ғуломов А. Ғ. ва бошқалар. Ўзбек тили морфем лугати. Тошкент, «Ўқитувчи», 1977.
42. Ғуломов А. Ғ. Морфология (кириш). Ўзбек тили грамматикаси. II томлик, I том, Тошкент, 1975.
43. Ғуломов А. Ғ. Сифат ҳақида муҳожазалар (иккинчи мақола). ТошДУ илмий асарлари «Ўзбек тилида сўз ясалиши», Тошкент, 1979.
44. Ғуломов А. Ғ. Фейл. // Ҳозирги замон ўзбек тили, Тошкент, 1957.
45. Ғуломов Е. Ғ. Ўзбек шеваларида форма ясовчи аффикслар. Тилшунослик масалалари. Илмий асарлар тўплами, II қисм, 501-сон, Тошкент, 1975.
46. Ҳожиев А., Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва уни ўрганишнинг актуал масалалари. УТА, 1982, 5.
47. Ҳожиев А. Дарсликлар талаб даражасида бўлсин. «Ўқитувчилар газетаси», 1987, 18 март.
48. Ҳожиев А. Лингвистик терминлар изоҳли лугати. Тошкент, 1985.
49. Ҳожиев А. Солда, қўшма ва мураккаб сўзлар ёрдамида ясалувчи терминлар, УТА, 1983, 6.
50. Ҳожиев А. Сўзнинг морфологик ва сўз ясалиш структураси, УТА, 1976, 3.
51. Ҳожиев А. Фейл. Тошкент, Фан, 1973.
52. Ҳожиев А. Форма ясовчи аффикслар, УТА, 1977, I.
53. Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, «Ўқитувчи», 1979.

81.2У—2
М 53

Мирзақулов Т.

Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари: Ўрта мактаб ўқитувчилари ва олий мактаб талабалари учун.—Т.: Ўқитувчи, 1994.—56 б.

Мирзақулов Т. Лингводидактические основы обучения грамматике.

81.2У—2

ТУРСУНАЛИ МИРЗАҚУЛОВ

ГРАММАТИКА ЎҚИТИШНИНГ ЛИНГВИСТИК АСОСЛАРИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1994

Таҳририят муdiri Х. Нуруллаев

Мухаррир Х. Юсупова

Бадний муҳаррир Б. Жўраев

Техн. муҳаррир Т. Скиба

Мусахҳиҳ Ш. Тўлаганов

ИБ № 6315

Териниш берилди 3. 02. 94. Босишга рухсат этилди 19. 04. 94. Бичма 84x108/32. Тип. қоғози, кегль 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 2, 94. Шартли кр.-отт. 3, 15. Напр л. 1, 74. Тиражи 13000. Буюртма 29.

«Ўқитувчи» нашрлётти. Тошкент-129. Навоий кўчаси. 30. Шартнома № 13-54-93.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгиўл ижара китоб корхонаси 702800, Янгиўл ш, Самарқанд кўчаси, 44, 1994.